

Józef Mucha, Bohdan Wilamowski

Organizacja zarządzania oraz rozwój sił wytwórczych w gospodarstwach państwowych województwa olsztyńskiego w latach 1945-1961

Komunikaty Mazursko-Warmińskie nr 1, 226-270

1962

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

BOHDAN WILAMOWSKI, JÓZEF MUCHA

ORGANIZACJA ZARZĄDZANIA
ORAZ ROZWÓJ SIŁ WYTWÓRCZYCH
W GOSPODARSTWACH PAŃSTWOWYCH
WOJEWÓDZTWA OLSZTYŃSKIEGO W LATACH 1945 — 1961

I. W S T Ę P

1) Charakter i cel opracowania

Jak dotychczas najwięcej ludności województwa olsztyńskiego utrzymuje się z pracy w rolnictwie albo w placówkach bezpośrednio związanych z produkcją rolną. Poważną rolę w tym dziale gospodarki narodowej odgrywają państwowe gospodarstwa rolne (PGR). W roku 1960 zajmowały one 25,1% użytków rolnych. (*Rocznik Statystyczny Woj. Olsztyńskiego 1961*, s. 98) i dostarczyły aparatowi skupu z każdego 100 ha gruntów ornych przeciętnie 215 q zbóż oraz na każde 100 ha użytków rolnych 22,8 q żywca. Odpowiednie liczby dla gospodarki chłopskiej wynoszą: 84 q i 63,5 q (*Rocz. Stat. Woj. Olsztyńskiego 1961*, s. 164).

Wysoka produkcja towarowa nie jest jednak jedyną cechą wyróżniającą państwowe gospodarstwa rolne. W coraz większym stopniu spełniają one funkcję pioniera nowoczesnych metod gospodarowania. Służą nie tylko przykładem, ale i pomagają gospodarce chłopskiej, zaopatrując ją w kwalifikowane nasiona, inwentarz zarodowy itp. Z roku na rok osiągają one coraz lepsze wyniki produkcyjne i finansowe.

Celem niniejszej pracy jest pokazanie rozwoju tej najbardziej przyszłościowej gałęzi produkcji rolnej. Szczególny nacisk położony został na opracowanie materiału liczbowego, dotyczącego stanu oraz dynamiki rozwoju sił wytwórczych. Ramy artykułu pozwoliły na charakterystykę tylko podstawowych elementów sił wytwórczych. Z konieczności zwięzła została analiza działalności. Ogranicza się ona w zasadzie do pokazania podstawowych wskaźników produkcji. Część opisowa artykułu jest jedynie uzupełnieniem danych liczbowych. Pełna monografia PGR woj. olsztyńskiego, wraz z analizą porównawczą poszczególnych etapów rozwoju, a zwłaszcza zagadnienia wydajności pracy i wielkości oraz struktury produkcji jest przedmiotem osobnego opracowania autorów.

Jednym z zadań pracy jest obalenie mylnych poglądów o PGR przez dostarczenie obiektywnych danych o ich rozwoju. W swej pracy musiały PGR-y pokonywać szereg najróżnorodniejszych trudności. Tak jak całe rolnictwo miały one również okresy zahamowań w swym rozwoju. Powodem tych zastoju były głównie przyczyny natury obiektywnej, choć nie brakowało, szczególnie w okresie planu 6-letniego, przyczyn subiektywnych. Wytworzył się dlatego pogląd, szczególnie wśród bardzo wielu chłopów, a pośrednio w dość szerokich kręgach inteligencji, że PGR-y oraz cały socjalistyczny układ w rolnictwie nie zdają egzaminu. Za trwałą formę gospodarowania uznały te grupy ludzi indywidualną gospodarkę chłopską. Celem pracy jest więc ukazanie faktycznego

przebiegu poszczególnych procesów i eliminowanie mylnych poglądów w tym zakresie.

Obok przytoczonych zadaniem pracy jest zgromadzenie podstawowego materiału liczbowego dla celów porównawczych. Materiał ten może być przydatny do analizy porównawczej prowadzonej przez administrację PGR oraz w pracach magisterskich studentów WSR, ewentualnie dla innych celów.

2) Zakres, źródła i metoda opracowania

Opracowanie obejmuje wyłącznie PGR-y województwa olsztyńskiego. Jedynie dla celów porównawczych podano niektóre wskaźniki innych województw lub ogólnokrajowe. Główne dane dotyczą całości województwa, a tylko niektóre zostały podane w przekroju powiatowym. W zasadzie całość opracowania została poświęcona przedsiębiorstwom, które podlegają Wojewódzkiemu Zjednoczeniu Państwowych Gospodarstw Rolnych w Olsztynie.

Inne państwowe gospodarstwa rolne o specjalnym charakterze, jak np. podległe Wyższej Szkole Rolniczej, Instytutowi Hodowli i Aklimatyzacji Roślin, oświacie rolniczej, Zarządowi Hodowli Elitarnej, państwowym gospodarstwom rybackim itp., zostały w artykule pominięte. O ile nie zaznaczono inaczej, podawane liczby w tekstach i tabelach odnoszą się więc tylko do przedsiębiorstw rolnych podległych Wojewódzkiemu Zjednoczeniu PGR, a w pierwszych latach Urzędowi Ziemskiemu i Zarządowi Okręgu PNZ w Olsztynie oraz w Giżycku.

Państwowe gospodarstwa rolne przechodziły w czasie tych kilkunastu powojennych lat różne reorganizacje. Poszczególne gospodarstwa nieraz kilka razy zmieniały swą przynależność organizacyjną. Zmieniała się też wewnętrzna struktura oraz rozmieszczenie komórek nadrzędnych. W związku z tym wiele dokumentów z zakresu sprawozdawczości zaginęło lub są one rozproszone w bardzo różnych, często nieznanych miejscach. Najtrudniej było uzyskać materiał dotyczący pierwszych lat rozwoju gospodarstw państwowych. W Wojewódzkim Archiwum Państwowym w Olsztynie oraz w Archiwum Wojewódzkiego Zjednoczenia PGR w Olsztynie znajduje się tylko część podstawowych dokumentów z tego zakresu. Istniała dlatego poważna trudność w skompletowaniu danych charakteryzujących niektóre okresy działalności. Wcześniejsze lata opracowane są mniej szczegółowo. Cytowane dane liczbowe dotyczące tych lat są mniej pewne co do ich zgodności z rzeczywistością. Główna natomiast uwaga została skupiona na latach 1956—1960, kiedy powstały w PGR możliwości bardziej racjonalnego i samodzielnego gospodarowania.

Obok trudności w skompletowaniu danych wyłoniły się trudności w ustaleniu stopnia ich wiarygodności. Istnieją bowiem różnice w liczbach podawanych w poszczególnych źródłach. Nieistotne rozbieżności zachodzą między danymi WZ PGR a danymi Ministerstwa Rolnictwa. Nieco poważniejsze odchylenia od obydwu wymienionych wykazują dane Głównego Urzędu Statystycznego, jeszcze większe odchylenia od poprzednich zawarte są w danych Wojewódzkiej Komisji Planowania oraz Wydziału Rolnictwa Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej w Olsztynie. Dane liczbowe WZ PGR opierają się o sprawozdawczość pochodzącą z gospodarstw opracowaną na podstawie posiadanej dokumentacji. Inne komórki, zbierające dane, uzyskiwały informacje raczej drogą pośrednią. Dlatego za źródło najbardziej miarodajne i dające obraz najbliższy rzeczywistości uznano dane WZ PGR w Olsztynie. Przyjęto, że pod względem wiarygodności można pozostałe źródła uszeregować następująco: Ministerstwo Rolnictwa i Główny Urząd Statystyczny oraz Wydział Statystyki Prezydium WRN, a na dalszym miejscu Wydział Rolnictwa i Leśnictwa oraz Wojewódzką Komisję Planowania Gospodarczego Prezydium WRN. W miarę potrzeby w tej kolejności korzystano z poszczególnych źródeł.

Dużą trudnością w zastosowaniu analizy porównawczej były zachodzące wciąż zmiany w cenach. Poza zasadniczą zmianą wartości pieniądza w roku 1950 zmieniały się ceny płacone przez PGR za nabywane do produkcji materiały, a szczególnie ceny uzyskiwane za sprzedane produkty rolne. Z konieczności trzeba było opierać się głównie o wskaźniki podawane w jednostkach naturalnych i w liczbach stosunkowych. Pewna trudność w korzystaniu z poszczególnych źródeł wynikała z faktu, że jedne ujmują razem wszystkie państwowe gospodarstwa rolne, inne tylko podległe Ministerstwu Rolnictwa, jeszcze inne tylko podporządkowane Głównemu Inspektoratowi PGR w Ministerstwie Rolnictwa, albo tylko należące do zjednoczeń wojewódzkich. Dlatego niejednokrotnie zachodziła konieczność wyliczenia potrzebnych danych drogą pośrednią, np. przy pomocy interpolacji matematycznej czy nawet szacowania w oparciu o dedukcję z danych ogólnych. Innymi powodami rozbieżności były różnice w danych. Np. jedne podają pogłowie na koniec roku, a inne na 30 czerwca danego roku. W jednym wypadku dotyczy one roku kalendarzowego, w drugim gospodarczego (od 1 lipca do 30 czerwca), albo jedne podawały tylko bydło gospodarstw, inne wraz z bydem pracowników. Czasami to samo źródło podawało inne dane w poszczególnych latach. Źródłem najbardziej wiarygodnych danych jest sprawozdawczość oparta o prowadzoną księgowość. Korzystanie z tego źródła natrafia jednak na dużą trudność. Dane z poszczególnych okresów są często nieporównywalne. Zmieniał się bowiem wielokrotnie system księgowości, a w związku z tym i treść sprawozdawczości.

Celem ustalenia danych liczbowych możliwie najbliższych rzeczywistości starano się wykorzystać wszystkie dostępne źródła. Po zgromadzeniu i uporządkowaniu zebranych materiałów przeprowadzono ich wstępną analizę, aby ustalić, które z nich są najwłaściwsze. Wymagało to niejednokrotnie wielu przeliczeń. Wszystkie cytowane tablice są opracowaniami oryginalnymi. W oparciu o skompletowany materiał zostały następnie zestawione poszczególne tablice. Ich opracowanie wymagało znów wielu przeliczeń. W tym zakresie autorzy korzystali z bardzo wydajnej pomocy współpracowników z Katedry Ekonomiki i Organizacji Rolnictwa WSR w Olsztynie, a szczególnie kolegów asystentów M. Łaguny, W. Ziarki i M. Michałowskiego.

Podstawowymi materiałami, z których korzystano przy opracowaniu, była sprawozdawczość operatywna oraz roczna gospodarstw, wysyłana bezpośrednio lub pośrednio na szczebel wojewódzki w Olsztynie, a kiedyś do poszczególnych zjednoczeń czy zarządów okręgów działających w województwie olsztyńskim. Ułatwieniem w opracowaniu tematu była duża życzliwość ob. Ewy J o h a n o w i c z z Generalnego Inspektoratu PGR Ministerstwa Rolnictwa i Naczelnika Wydziału Ekonomiczno-Organizacyjnego WZ PGR w Olsztynie, ob. J. D o b r z a ń s k i e g o, oraz ich współpracowników, którzy nie tylko udostępnili materiały pierwotne, ale i opracowane przez siebie zestawienia liczbowe dla poszczególnych lat. Przy okazji składamy im tą drogą serdeczne podziękowania za tak miłe ustosunkowanie się do naszych prób.

Ponieważ podstawowym źródłem danych są opracowania WZ PGR, a pozostałe mają charakter uzupełniający, przyjęto zasadę, że przy liczbach cytowanych w oparciu o materiały uzyskane z Wydziału Ek. Org. WZ PGR w Olsztynie nie będzie się każdorazowo podawało tego źródła. Inaczej mówiąc, w wypadku braku podania źródła oznacza to, że dane pochodzą z WZ PGR.

Przy opracowaniu tematu istniała ograniczona możliwość korzystania z literatury. Dotychczas niewiele pozycji zostało poświęconych problematyce PGR. Najpoważniejszymi są prace: prof. dra R. M a n t e u f f l a pt. *Państwowe Gospodarstwa Rolne 1946—1950*, Rocznik Nauk Rolniczych PAN, t. 80, seria D — Warszawa 1958, oraz T. R y c h l i k a pt. *Z zagadnień opłacalności*

produkcji w PGR, referat drukowany w materiałach Zjazdu Ekonomistów w sprawach rolnictwa, odbytego we Wrocławiu w 1957 r., oraz inne prace tych autorów, ogłaszane najczęściej w formie artykułów w różnych czasopismach naukowych lub w pracach zbiorowych.

Jak już zaznaczono, praca nasza ma charakter monografii i to przesądza o zastosowanej metodzie. Na ile pozwalają ramy artykułu, zastosowano metodę analizy porównawczej oraz metody badania statystycznego. Artykuł prezentuje raczej wyniki, a nie obrazuje samego przebiegu prowadzonych badań. W oparciu o wstępne badania i znajomość etapów rozwoju rolnictwa w kraju dokonano przy rozpatrywaniu rozwoju PGR wojew. olsztyńskiego następującej periodyzacji badanego okresu:

- I — od 1945 r. do 1949 r., tzn. od początku powstania gospodarstw państwowych do przekształcenia Państwowych Nieruchomości Ziemskich w Państwowe Gospodarstwa Rolne.
- II — od 1949 r. do 1957 r. obejmujący najtrudniejsze dla rolnictwa lata.
- III — 1957—1961, tzn. od dokonanych przemian w zarządzaniu gospodarką narodową, co znalazło wyraz m.in. w usamodzielnieniu gospodarstw, do lat ostatnich, cechujących się szybkim tempem rozwoju produkcji w PGR.

Przy opracowaniu tablic najczęściej stosowano podział na okresy trzyletnie. Tą drogą następowała częściowa eliminacja wpływów zmienności klimatu w poszczególnych latach na wyniki gospodarowania. Wiele tablic zawiera dane tylko dla niektórych lat. Chodziło głównie o skrócenie tych tablic. W prezentowanym materiale starano się wyodrębnić rok 1961, który zamyka badany okres. Należy jednak podkreślić, że dane dla roku 1961 opierają się na nie opracowanym w pełni materiale statystycznym i mogą ulec pewnym zmianom. Konstrukcja pracy została oparta głównie na układzie rzeczowym. Ujęcie chronologiczne zastosowano jedynie przy analizowaniu poszczególnych elementów sił wytwórczych. Część końcowa, podsumowująca całość opracowania, została również ujęta w układzie chronologicznym.

3) *Poglądy na rolę państwowych gospodarstw rolnych*

Nacjonalizacja przedsiębiorstw przemysłowych, transportowych, banków itp. stanowiła od początku podstawę polityki Władzy Ludowej, natomiast co do form i zakresu działania przedsiębiorstw państwowych w rolnictwie istniały poważne różnice zdań. Rozbieżne były również zdania co do roli, jaką mają one odegrać w gospodarce narodowej.

Zgodnie z życzeniami chłopów, większość gospodarstw obszarowych na ziemiach dawnych została rozparcelowana. We władaniu państwa pozostały nieliczne majątki rolne. Wyjątek stanowią tylko województwa poznańskie i bydgoskie. Jeżeli pominąć te dwa województwa, to samo województwo olsztyńskie ma obecnie dużo większy obszar PGR aniżeli wszystkie pozostałe województwa ziem dawnych, wliczając w to i woj. białostockie, które ma bardzo dużo PGR, głównie w rejonie tzw. „EGO” (patrz *Rocznik Statystyczny 1961*, dane ze strony 207).

Po objęciu władzy przez administrację polską na Ziemiach Odzyskanych wyonila się nie tylko sprawa ich zasiedlenia i zagospodarowania, ale i problem wypracowania koncepcji dalszego rozwoju tych terenów. Do opracowania tych zagadnień utworzono, na podstawie zarządzenia Ministerstwa Administracji Publicznej z dnia 19 lipca 1945 r. Biuro Studiów Osadniczo-Przedsiedleńczych oraz Radę Naukową dla zagadnień Ziem Odzyskanych. Na pierwszej sesji, obradującej od 30 VII do 1 VIII 1945 r., podstawowy referat na temat ustroju

rolnego na Ziemiach Odzyskanych wygłosił Dyrektor Biura, dr R. Buława s k i. Koncepcja jego polegała na tworzeniu gospodarstw indywidualnych do 100 ha, w których jako siła najemna miała być zatrudniona głównie polska ludność rodzima, o ile uległa ona w jakimś stopniu germanizacji. Inaczej mówiąc, postawiono hasło nowoczesnego niewolnictwa.

Podstawową formą zagospodarowania majątków ponad 100 ha miały być zdaniem przytłaczającej większości Rady Naukowej, spółdzielnie osadniczo-parcelacyjne. Ich celem było ułatwienie przejścia do gospodarstwa indywidualnego, czyli traktowano je jako formę przejściową. Na tej drodze planowano rozparcelowanie na Ziemiach Odzyskanych około 2 mln ha.

Bardziej sprecyzowany program agrarny przedstawił w swym referacie na drugiej sesji Rady (16 — 18 XII 1945 r.) prof. dr W. S t y ś. Postulował on zostać w ręce władaniu państwa na Ziemiach Odzyskanych około 150 tys. ha (w roku 1960 było 1630 tys. ha), a w całym kraju miało być zaledwie 500 tys. ha, czyli około 2,5% ogólnego arealu. Wysuwana przez władze państwowe koncepcja przejścia przez gospodarstwa państwowe około 1 miliona ha na Ziemiach Odzyskanych spotkała się z ostrą krytyką niemal wszystkich członków Rady Naukowej. Przeważał pogląd, że mogą one stanowić tylko drobny wycinek.

Podobne rozbieżności istniały w poglądach na funkcje, jaką winny spełnić gospodarstwa państwowe w naszej gospodarce. Uważano, że najlepiej zabezpieczą zaopatrzenie rynku gospodarstwa indywidualne, a nie państwowe. Te ostatnie są potrzebne tylko jako gospodarstwa szkolne oraz ośrodki kultury rolnej (doświadczalnictwo, nasiennictwo itp.), a i te funkcje mogą być spełnione przez resztówki pozostałe po rozparcelowanych majątkach. Gospodarstwa państwowe miały pełnić rolę zakładów użyteczności publicznej, które nie będą nastawione na zysk. (Patrz ogłoszone drukiem sprawozdania Biura Studiów Osadniczo-Przesiedleńczych z kolejnych sesji Rady Naukowej dla zagadnień Ziemi Odzyskanych w latach 1945 i 1946).

Wysunięte przez wiceministra Wolskiego na pierwszej sesji Rady Naukowej argumenty za koniecznością stworzenia szerszej bazy dla gospodarstw państwowych spotkały się ze zdecydowaną krytyką. Tendencje do preferowania gospodarki chłopskiej i negowania roli gospodarstw państwowych utrzymywały się bardzo długo. Poglądy te miały swych zwolenników nawet w administracji gospodarstw państwowych i to na wszystkich szczeblach. Sytuacja taka wytworzyła się między innymi dlatego, ponieważ w okresie kształtowania się nowych koncepcji funkcje ministra rolnictwa pełnił Mikołajczyk.

Obecną rolę PGR można w skrócie scharakteryzować następująco:

1) Głównym ich zadaniem jest ciągła intensyfikacja produkcji celem stałego zwiększania dostaw dla państwowego aparatu skupu. Produkcja towarowa PGR stanowi pulę interwencyjną umożliwiającą państwu realizację zobowiązań eksportowych lub zaspokojenie potrzeb rynku wewnętrznego na wypadek zahamowań w skupie wolnorynkowym.

2) Są one podstawowym źródłem zaopatrzenia gospodarki chłopskiej w najwyższej jakości materiał nasienny. Produkcja nasion w PGR warunkuje prawidłową realizację wprowadzonych od roku 1960 planów nasiennych. Równocześnie zaopatrują one gospodarstwa chłopskie w materiał zarodowy wszystkich gatunków zwierząt gospodarskich.

3) Spełniają one funkcję krzewicieli postępu i kultury rolnej w stosunku do reszty rolnictwa. Swym poziomem pracy muszą wykazać przewagę dużej i zmechanizowanej gospodarki nad drobnotowarową. Zadaniem ich jest dlatego stosowanie najnowszych środków (środki chemiczne, antybiotyki itp.) oraz metod produkcji (heterozja, karmienie suchymi paszami, specjalizacja gospo-

darstw itp.). PGR muszą równocześnie spełniać poważne zadania w praktycznym dokształcaniu absolwentów szkół dla całego rolnictwa.

4) PGR-y będą musiały przejąć na siebie główny ciężar w procesie przebudowy gospodarstw indywidualnych na kolektywne. W stosunku do istniejących spółdzielni produkcyjnych mają one stanowić przykład gospodarowania w przedsiębiorstwie dużym, stosującym w praktyce zdobycze nauki, nowoczesną mechanizację i stale podnoszącym wydajność pracy.

Obok wymienionych PGR mają jeszcze szereg innych funkcji do spełnienia. Ich rola przewodzenia w stosunku do reszty rolnictwa rośnie w miarę tego, jak umacniają one swoją gospodarkę (patrz E. P s z c z ó ł k o w s k i, *Rola PGR w rozwoju rolnictwa*, Nowe Drogi, nr 4/1961).

W województwie olsztyńskim sprawa PGR stawała się również przedmiotem licznych dyskusji i sporów. Głównym powodem kontrowersji był nacisk władz osiedleńczych, aby spółdzielnie osiedleńczo-parcelacyjne przejmowały najlepiej zagospodarowane majątki państwowe. W latach późniejszych powodem niechęci do PGR była m. in. niska ich wydajność. Ostatnie jednak lata przynoszą duże zmiany na korzyść w ustosunkowaniu społeczeństwa do gospodarstw państwowych.

II. ZARYS HISTORII ORGANIZACJI PGR

1) *Początki organizacji państwowych gospodarstw rolnych przez urzędy ziemskie w latach 1945 — 1946*

Początki PGR wiążą się ściśle z początkami Władzy Ludowej w Polsce. Zaraz po przejściu frontu na terenie ziem dawnych rozpoczęła pracę sformowana w konspiracji administracja. Robotnicy i chłopi często samorzutnie przejmowali byłe gospodarstwa obszarnicze. Jedne z nich parcelowali, a inne pozostały do dziś państwowymi. Zaraz po ukształtowaniu się władz sprawę wywłaszczenia obszarników, przeprowadzenia parcelacji i kierowania całokształtem spraw rolnictwa powierzono podległym Ministerstwu Rolnictwa i Reform Rolnych wojewódzkiemu oraz powiatowemu urzędowi ziemskiemu. W myśl postanowień dekretu o przeprowadzeniu reformy rolnej z dnia 6 IX 1944 r. (Dz. URP, nr 3, poz. 9 z 1944 r., oraz Dz. URP, nr 3, poz. 13 1945 r.) urzędy ziemskie zajmowały się również zagospodarowaniem oraz administracją państwowych gospodarstw rolnych.

Nieco inaczej kształtowały się losy majątków obszarniczych w województwie olsztyńskim i na innych terenach Ziemi Odzyskanych. Cofające się wojska niemieckie zabrały część inwentarza żywego. Spora część robotników opuściła majątki wraz z cofającą się armią niemiecką. Dużo zabudowań zostało zniszczonych w czasie przechodzenia frontu. Tak okaleczone majątki przejęła częściowo administracja Armii Czerwonej. Zajęła się ona przede wszystkim pozostałym inwentarzem żywym i zapasami, które stanowiły podstawę zaopatrzenia walczących wojsk. W majątkach tych gromadziono również opuszczony lub zarekwirowany inwentarz żywy z gospodarstw mniejszych.

Do czasu przybycia przedstawicieli polskiej administracji do Olsztyna (Pełnomocnik Rządu na Okręg Mazurski, dr J. Prawin, przybył do Olsztyna 30 III 1945 r.) i do przejścia przez nią władzy (23 V 1945 r.) majątki te traktowano jako zdobycz wojenną i dlatego część inwentarza żywego oraz maszyn i urządzeń wywieziono do Związku Radzieckiego (patrz raporty prezesa Woj. Urzędu Ziem. w Olsztynie z roku 1945, a szczególnie raport nr 2 z 19 III nr 3 z 29 III i nr 6 z 15 IV 1945 r. — Woj. Arch. Państwowe, Olsztyn). Proces ten został prawie całkowicie zahamowany po Konferencji Poczdamskiej (lipiec — sierpień

1945 r.), przyznającej Polsce te ziemie. W miarę ubywania inwentarza i zapasów Armia Czerwona opuszczała kolejno majątki najbardziej zniszczone i małe. Na pozostałych dokonywano omłotów, przeprowadzano siewy wiosenne i sadzenie ziemniaków, a następnie sianokosy i żniwa. Załogi pracownicze stanowiła prawie wyłącznie ludność niemiecka.

W dniu 10 marca 1945 roku, a więc przed oficjalnym przyjazdem Pełnomocnika Rządu, przybył do Olsztyna mianowany na Okręg Mazurski (ówczesna nazwa woj. olsztyńskiego) prezes Wojewódzkiego Urzędu Ziemskiego, inż. J. Ptaszek, ze skromną grupą współpracowników. Jak wynika z jego raportów (a szczególnie nr 2 z dnia 19 III 1945 r., Woj. Archiwum Państwowe w Olsztynie), opracowanych na podstawie pierwszych wyjazdów do powiatów, rolnictwo znajdowało się w sytuacji katastrofalnej. Mimo niebywałych trudności, na jakie napotykała praca w terenie, już w pierwszych dniach kwietnia zostali wysłani do niektórych powiatów powiatowi komisarze ziemscy z następującymi zadaniami (raport Prezydium Wojewódz. Urzędu Ziemskiego nr 4 z 8 IV 1945 r., Woj. Arch. Państw. w Olsztynie): 1) zorganizowanie powiatowych urzędów ziemskich, 2) spisanie gospodarstw, 3) spisanie zapasów zbóż, 4) spisanie zapasów okopowych, 5) zabezpieczenie maszyn i narzędzi rolniczych, 6) spis gospodarstw ludności rodzimej, 7) spis gospodarstw ludności napływowej, 8) przygotowanie do prac wiosennych, 9) nadsyłanie sprawozdań.

Pierwszym, bardzo skromnym zaczątkiem działalności produkcyjnej w gospodarstwie państwowym było prowadzenie bezpośrednio przez Wojewódzki Urząd Ziemski w Olsztynie przejętego w początkach kwietnia od Armii Czerwonej jednego majątku pod Olsztynem. Spełniał on głównie rolę bazy zaopatrzeniowej dla pracowników Wojewódzkiego Urzędu Ziemskiego. W następnych miesiącach przejmowano kolejno dalsze majątki. Część z nich pozostawała w administracji urzędów ziemskich, część przekazywano na parcelację, poważną część wydzierżawiono różnego rodzaju urzędom, instytucjom i organizacjom społeczno-politycznym. Swoje majątki miały np. Izba Skarbowa, Urząd Poczt i Telegrafów, Wojewódzki Komitet Stronnictwa Ludowego, Komitet Wojewódzki Polskiej Partii Robotniczej, Związek Zawodowy Pracowników Państwowych itp. Chodziło o to, by w oparciu o pracowników tych instytucji oraz posiadane przez nie środki szybciej zagospodarować te obiekty, a równocześnie poprawić zaopatrzenie pracowników. Jednak dobre chęci nie zawsze przeobrażały się w konkretne czyny. Częściej widziało się prezesa czy dyrektora jeżdżącego bryczką majątku aniżeli dojazdy pracowników do pracy albo przewożenie produktów do miasta dla pracowników. Obok majątków przejętych przez urzędy ziemskie istniały nadal majątki zajęte przez Armię Czerwoną, a później również i Wojsko Polskie oraz duża liczba gospodarstw nie zajętych przez nikogo i ulegających dewastacji.

W miarę jak narastała liczba przejmowanych i bezpośrednio administrowanych majątków państwowych, zaszła potrzeba rozbudowy administracji oraz wydzielenia komórek zajmujących się specjalnie tym zagadnieniem i dlatego dnia 1 września 1945 r. powstaje w ramach Wojewódzkiego Urzędu Ziemskiego Wydział Funduszu Ziemi. W skład tego wydziału wchodził Oddział Administracji Majątkami Państwowymi, który dzielił się na: 1) Referat Administracji Przejściowej i 2) Referat Administracji Majątkami Państwowymi. Pierwszy zajmował się przejmowaniem, porządkowaniem i częściowym zagospodarowaniem majątków oraz ich przekazywaniem na cele osadnictwa lub różnym instytucjom w czasowe, ewentualnie trwałe władanie. Drugi zajmował się zagospodarowaniem i administracją majątków państwowych (patrz sprawozdanie Wydziału Funduszu Ziemi Woj. Urzędu Ziemskiego za czas od 1 IX 1945 r. do 15 III 1946 r., Woj. Archiw. Państw. w Olsztynie). Referat ten był do pew-

nego stopnia odpowiednikiem obecnego Wojewódzkiego Zjednoczenia PGR. W ramach powiatowych urzędów ziemskich istniały komórki podobne jak na szczeblu wojewódzkim. Najniższymi komórkami były gospodarstwa. Niektóre zostały zgrupowane w tzw. klucze. Początkowo było ich niewiele. We wrześniu 1945 r. np. na 110 jednostek administracyjnych (samodzielnych gospodarstw i kluczy), jakie miał razem w województwie Referat Adm. Majątków Państwowych, przypadało tylko 160 gospodarstw o łącznym obszarze 79 800 ha.

2) Administracja gospodarstwami państwowymi w ramach Państwowych Nieruchomości Ziemskich w latach 1946 — 1949

Zasadnicza zmiana w zarządzaniu gospodarstwami państwowymi następuje na początku 1946 roku. W dniu 15 lutego 1946 r. Komitet Ekonomiczny Rady Ministrów uchwalił projekt dekretu powołującego do życia: 1) Państwowe Nieruchomości Ziemskie (PNZ), 2) Państwowe Zakłady Hodowli Roślin (PZHR), 3) Państwowe Zakłady Chowu Koni (PZChK). Między te trzy piony organizacyjne zostały rozdzielone majątki państwowe, administrowane dotychczas przez urzędy ziemskie. Do tych trzech przedsiębiorstw nie weszły resztówki, gospodarstwa szkolne, organizacje społeczno-politycznych itp. PNZ obejmowały większość gospodarstw państwowych, nie specjalizujących się w jakimś określonym kierunku. Jeszcze przed uchwaleniem dekretu o powołaniu PNZ, bo już 17 I 1946 r., został mianowany dyrektor naczelny, a w następnych dniach pełnomocnicy organizacyjni i dyrektorzy okręgów PNZ. 15 lutego 1946 r. Minister Rolnictwa i Reform Rolnych podpisał pismo polecające prezesom wojewódzkich urzędów ziemskich przekazanie PNZ na Ziemiach Odzyskanych wszystkich majątków powyżej 100 ha.

W dniu 1 stycznia 1949 roku, a więc już po trzech latach działalności w nowej strukturze organizacyjnej, gospodarstw rolnych władania publicznego było w województwie olsztyńskim 864 o obszarze 253 769 ha (*Rocznik Statystyczny 1949*, s. 53), a do PNZ należało 690 gospodarstw o obszarze 248 613 ha i 30 gospodarstw rybackich oraz ogrodniczych o łącznej powierzchni 10 569 ha (Sprawozdanie z działalności PNZ za styczeń 1949 r. Archiw. WZ PGR Olsztyn), czyli na pozostałe, jak: PZHR, PZChK, oświata rolnicza i inne ministerstwa, Związek Samopomocy Chłopskiej, resztówki, organizacje polityczne, młodzieżowe, związki zawodowe, przypadały 144 gospodarstwa o obszarze około 5 tys. ha.

Dekret powołujący PNZ wyznaczał im: 1) zadania stałe i 2) zadania przejściowe. Zadaniem stałym było przede wszystkim zarządzanie gospodarstwami rolnymi przeznaczonymi na „ośrodki kultury rolnej” wraz ze znajdującymi się w nich zakładami przemysłu rolnego. Zadaniem przejściowym było zarządzanie innymi gospodarstwami rolnymi do czasu ich rozparcelowania lub przekazania innym użytkownikom.

Do nowych zadań i założeń rozwojowych została dostosowana struktura organizacyjna PNZ. Na czele stał Centralny Zarząd z tymczasową siedzibą w Poznaniu, podległy bezpośrednio Ministrowi Rolnictwa i Reform Rolnych. Centralnemu Zarządowi podlegały okręgowe zarządy, a im zespoły. W skład zespołów wchodziło kilka, a nawet przeszło 20 gospodarstw. Na terenie woj. olsztyńskiego utworzono dwa okręgowe zarządy. Jeden w Olsztynie, składający się w lipcu 1946 r. z 43 zespołów, w tym 718 gospodarstw o łącznej pow. 229 tys. ha i obejmujący powiaty: Iława, Ostróda, Nidzica, Szczytno, Olsztyn, Lidzbarsk, Morąg, Pasłęk, Braniewo, Bartoszyce oraz Górowo, i drugi, tzw. wschodniomazurski z siedzibą w Giżycku, składający się z 41 zespołów, 507 gospodarstw, 131 tys. ha i obejmujący powiaty: Pisz, Mrągowo, Biskupiec, Kętrzyn, Węgorzewo, Giżycko (Sprawozd. z działaln. PNZ za lipiec 1946 r.

Archiw. WZ PGR Olsztyn). W ostatniej fazie działania PNZ, tzn. 31 marca 1949 r., do Okręgowego Zarządu Giżycko należały 53 zespoły i tylko 388 gospodarstw, o łącznej powierzchni 107 357 ha, a do Okręgowego Zarządu Olsztyn — 45 zespołów z 374 gospodarstwami rolnymi o obszarze 139 526 ha (Sprawozd. z działań. PGR w przejściowej administr. PNZ za kwiecień 1949 r., Archiw. WZ PGR).

W strukturze organizacyjnej aparatu zarządzania nie zaszły w tych trzech latach żadne poważniejsze zmiany.

3) Powstanie i rozwój państwowych gospodarstw rolnych

Od początku 1949 roku zaczynają się dokonywać zmiany w polityce agrarnej w Polsce. Zmieniają się poglądy na państwowe gospodarstwa rolne. Zamiast stopniowego kurczenia stanu posiadania i zawężania celów działania do roli krzewiciela kultury rolnej, jak to miało miejsce w okresie działania PNZ, postawiono przed rolnymi przedsiębiorstwami państwowymi przede wszystkim wyraźne zadania produkcyjne. Zakładano się również stopniowe zwiększanie arealu, głównie na skutek przejmowania odlogów do zagospodarowania, jak również stopniową intensyfikację produkcji rolnej. Do tych nowych zadań potrzebne było nowe kierownictwo i nowa organizacja. Dla zadokumentowania zasadniczych zmian dokonano również zmiany nazwy.

W oparciu o uchwały Komitetu Ekonomicznego Rady Ministrów z dnia 12 lutego 1949 roku Minister Rolnictwa i Reform Rolnych wydał w dniu 29 marca 1949 roku zarządzenie (Monit. Pol., nr A 19, poz. 267), powołując Centralny Zarząd Państwowych Gospodarstw Rolnych z siedzibą w Warszawie. Równocześnie Zarząd Centralny PNZ przeszedł od kwietnia w stan likwidacji. Całkowite przejście kierownictwa przez Centralny Zarząd PGR nastąpiło z dniem 1 lipca 1949 roku. Podział kompetencji między istniejącymi przejściowo dwiema komórkami centralnymi uregulowało zarządzenie Ministra Rolnictwa i Reform Rolnych z dnia 5 maja 1949 r. Te zasadnicze zmiany na szczeblu centralnym spowodowały bardzo niewielkie zmiany struktury organizacyjnej na niższych szczeblach. Nadal, aż do roku 1957, podstawową jednostką administracyjną pozostał zespół składający się z kilku lub kilkudziesięciu gospodarstw. Utrzymano również podział województwa olsztyńskiego na dwa okręgi z siedzibą w Giżycku i Olsztynie, z tym, że do okręgu giżyckiego należały przejściowo powiaty: Elk, Olecko, Gołdap. W wyniku reorganizacji zmieniła się w zasadzie tylko nazwa, nastąpiły dość duże zmiany personalne oraz niewielkie zmiany w sposobie zarządzania. W roku 1949 np. opracowano po raz pierwszy pełne plany roczne dla zespołów na rok 1950. Praca w oparciu o roczne plany stała się od tego czasu w PGR zasadą.

W roku 1950 następuje reorganizacja administracji PGR w woj. olsztyńskim. Powstaje nowy Okręgowy Zarząd w Ornece. Weszły do niego z okręgu Giżycko powiat Biskupiec, a z okręgu Olsztyn — powiaty: Braniewo, Górowo, Bartoszyce, Morąg i Pasłęk. Powołany w roku 1949 Centralny Zarząd PGR istniał do 1951 r.

W czerwcu 1951 r., w oparciu u ustawę z dnia 26 maja 1951 r. (Dz. U. nr 30, poz. 236), powołano Ministerstwo PGR. W terenie działają nadal okręgowe zarządy, które zajmują się ogólnym kierownictwem, koordynacją, planowaniem, kontrolą działalności i częściowo zaopatrywaniem podległych im zespołów PGR (patrz uchwała Rady Ministrów dot. tymczas. struktury org. Ministerstwa PGR, Mon. Pol. z 1951 r. nr A 50 poz. 665 oraz z 1952 r. nr A 1, poz. 12 i nr 22 poz. 281). Nowe zmiany wprowadza uchwała nr 125 Rady Ministrów z 14 lutego 1953 roku. (Mon. Pol. 1953 r. nr A 21, poz. 272). Okręgowe zarządy

PGR wchodzą w skład Ministerstwa PGR. W województwie olsztyńskim działają nadal trzy zarządy okręgowe, a mianowicie: Olsztyn, Giżycko i Orneta.

Poważną zmianę w wewnętrznej strukturze organizacyjnej Ministerstwa PGR wprowadza uchwała Prezydium Rządu z dnia 24 grudnia 1953 roku. W ramach Ministerstwa ulega likwidacji szereg departamentów branżowych i powołane zostają centralne zarządy: a) wyspecjalizowane i b) uniwersalne, zwane również terenowymi. Tych ostatnich było 7, w tym Centralny Zarząd Olsztyn. Tak jak wszystkie miał on swą siedzibę w Warszawie i stanowił część składową Ministerstwa PGR. Centralnym zarządom podlegały tzw. zjednoczenia, a im z kolei zespoły. Jak z tego wynika, powstało jeszcze jedno ogniwo pośrednie. Na terenie woj. olsztyńskiego zamiast istniejących trzech zarządów okręgowych powołano aż 5 zjednoczeń z siedzibami w Olsztynie, Ostródzie, Ornecie, Kętrzynie i Giżycku. Poszczególne Zjednoczenia obejmowały w roku 1954:

- 1) Olsztyn — powiaty Olsztyn, Szczytno, Biskupiec, Lidzbark¹ Warmiński, Nidzica i Działdowo;
- 2) Ostróda — powiaty Ostróda, Morąg, Iława, Nowe Miasto;
- 3) Orneta — powiaty Braniewo, Pasiek i Górowo;
- 4) Kętrzyn — powiaty Kętrzyn, Mrągowo, Bartoszyce;
- 5) Giżycko — powiaty Giżycko, Węgorzewo i Pisz.

Ogrom nałożonych zadań często przerastał możliwości PGR i dlatego wiele z nich cofało się w swym rozwoju. Nie sprzyjał rozwojowi również system zarządzania, nadmierna centralizacja i rozbudowa aparatu biurokratycznego, który wchłonął i tak już skromną grupę fachowców. Nie sprzyjające warunki pracy i wynikająca stąd duża płynność kadr, w połączeniu z niekorzystnym układem cen na produkty rolne powodowały, że PGR pogrążyła się w coraz większe trudności. Reforma systemu zarządzania stała się wobec tego pilną koniecznością.

Zasadnicze zmiany w strukturze organizacyjnej PGR przynosi rok 1956. Rozwiązano Ministerstwo PGR, a na jego miejsce powstaje Generalna Dyrekcja PGR przy Ministerstwie Rolnictwa. Zlikwidowany zostaje również Centralny Zarząd PGR Olsztyn z siedzibą w Warszawie, a na jego miejsce powstaje w roku 1957 w Olsztynie Wojewódzki Zarząd PGR. Po zorganizowaniu WZ PGR w Olsztynie dotychczasowe pięć zjednoczeń przekształcono na 5 rejonowych inspektoratów. Ich teren działania oraz siedziby były takie same jak poprzednich zjednoczeń. Należy tylko dodać, że na przełomie roku 1956—1957 pow. Mrągowo przeszedł ze Zjednoczenia Kętrzyn do Zjednoczenia Giżycko.

W latach 1957—1958 nastąpiła gruntowna zmiana na szczeblu najniższym. Zespoły, które były przedsiębiorstwami, rozwiązano w roku 1958. Gospodarstwa przekształcają się w latach 1958—1959 w samodzielne przedsiębiorstwa na pełnym rozrachunku gospodarczym. W niektórych wypadkach zastosowano formę przejściową w postaci tzw. kluczy. Do dnia 31 marca 1958 r. Wojewódzkiemu Zarządowi podlegało 87 zespołów z 743 gospodarstwami oraz szereg jednostek produkcyjnych o charakterze pomocniczym. W dniu 1 czerwca 1959 roku, czyli po przeprowadzeniu reorganizacji, istniało w województwie olsztyńskim 629 państwowych gospodarstw rolnych zajmujących 319 tys. ha (patrz analiza działalności PGR podległych WZ PGR w Olsztynie za rok 1958/1959 — materiał powielony, wrzesień 1959 r.).

Od roku 1958 ogólne kierownictwo, kontrolę i funkcje koordynatorów nad usamodzielnionymi gospodarstwami sprawowało 19 inspektoratów powiatowych PGR. W zasadzie w każdym powiecie działał jeden inspektorat, obejmujący teren danego powiatu. Od tej zasady były wyjątki. Inspektorat Olsztyn obejmował pow. i miasto Olsztyn, Inspektorat Iława obejmował powiaty: Iława

i Nowe Miasto. W powiecie Kętrzyn były dwa inspektoraty: w Kętrzynie i w Korszach. Również w powiecie Braniewo były dwa inspektoraty, a mianowicie w Braniewie i w Ornecie. W roku 1960, m. in. w związku z wydzieleniem tworzonego kombinatu Garbno, Inspektorat PGR Korsze włączono do Inspektoratu Kętrzyn.

W roku 1959 zachodzą dalsze zmiany. Zamiast Generalnej Dyrekcji powstaje przy Ministerstwie Rolnictwa Generalny Inspektorat PGR. Równocześnie Wojewódzki Zarząd PGR zostaje przekształcony w Wojewódzkie Zjednoczenie PGR. Ta zmiana połączona jest z podporządkowaniem od dnia 1 stycznia 1959 r. Wojewódzkiego Zjednoczenia PGR Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej.

Przebudowa zasad zarządzania po roku 1956 poszła dużo dalej aniżeli to wynika z samych zmian w strukturze organizacyjnej. Istota tych zmian polega na daleko posuniętej decentralizacji, usamodzielnieniu gospodarstw, oparciu ich zarządzania o zasady rozrachunku gospodarczego, zmniejszeniu i eliminowaniu strat oraz szybkim podnoszeniu wydajności pracy m. in. poprzez zmianę systemu wynagrodzeń. Podobnie jak przed r. 1955, również po roku 1956 walką o rentowność i zmniejszenie administracji uzasadniano potrzebę zmian w organizacji władz PGR. Corocznie planowało się również w tamtych latach, jak i w ostatnich, stałą obniżkę strat. Jednak między okresem planu 6-letniego a minionej 5-latkii istnieje zasadnicza różnica. Kiedyś kończyło się na planowaniu, a obecnie zamierzenia są realizowane.

Okres po roku 1956 był bogaty w różne koncepcje w zakresie dalszego rozwoju PGR. Pod wpływem powstających wśród chłopów tendencji do powiększania swych gospodarstw lansowana była myśl oddania z PGR poważnej części użytków rolnych na parcelację. Od roku 1960 zwycięża ponownie dążność do koncentrowania ziemi w PGR. Potwierdzeniem powyższych tendencji są zmiany w areale użytków rolnych, będących we władaniu PGR woj. olsztyńskiego. W roku 1955 miały one 318 tys. ha, w 1957 — 330 tys. ha, w 1960 — 313 tys. ha, a więc mniej i w 1961 — 317 tys. ha, czyli znów wzrost.

Ostatnio zapoczątkowane zostały nowe zmiany na najniższym szczeblu organizacyjnym. Dla pogłębienia specjalizacji, a co za tym idzie i kooperacji poszczególnych gospodarstw łączy się poprzez zawieranie umów i koordynację perspektywicznych planów rozwojowych w kooperaty. Jest to na razie luźny związek, który z czasem ma stworzyć podstawę do powstawania kombinatów. Jeden jest już dziś prowadzony eksperymentalnie w powiecie kętrzyńskim, w rejonie Garbna. Jeżeli chodzi natomiast o szczebel powiatowy, wojewódzki i centralny, to wszystko wskazuje na to, że obecny system zarządzania i struktura organizacyjna aparatu władz PGR przetrwa dość długo. Rysują się jedynie pewne zmiany na szczeblu powiatowym. Idą one w kierunku mocniejszego powiązania inspektoratów PGR z prezydiami powiatowych rad narodowych. Zmiana ta może mieć szczególne znaczenie na Ziemiach Zachodnich i Północnych, gdzie PGR odgrywają poważną rolę w życiu społeczno-gospodarczym powiatów.

III. OGÓLNE WARUNKI PRODUKCJI ORAZ CHARAKTERYSTYKA ZIEMI JAKO PODSTAWOWEGO ŚRODKA PRODUKCJI

1) *Ogólne uwagi dotyczące warunków przyrodniczych i ekonomicznych*

W artykule nie są scharakteryzowane tak istotne dla produkcji elementy, jak gleba, opady atmosferyczne, temperatura i inne cechy przyrodnicze regionu. Zagadnienia te są bowiem wszechstronnie omówione w różnych innych publikacjach. Podstawowe pozycje z tego zakresu zostały podane między innymi

w bibliografii do art. *Osadnictwo wiejskie w województwie olsztyńskim po roku 1945* (Komunikaty, nr 2 (72) 1961 r.). Praca niniejsza zajmuje się raczej pokazaniem zmian w środkach produkcji oraz samym procesie wytwarzania w rolnictwie. Jak wiadomo, warunki przyrodnicze podlegają tylko minimalnym, prawie niedostrzegalnym zmianom. W dodatku zmiany te są w większym stopniu wynikiem działania sił natury aniżeli oddziaływania człowieka na przyrodę. Przykładem są chociażby warunki klimatyczne. Istnieje dlatego możliwość korzystania w tym zakresie również z poważnych opracowań naukowców niemieckich. Nie zachodziła więc konieczność odrębnego potraktowania tej problematyki w niniejszym opracowaniu.

Ramy artykułu nie pozwalają również na osobne omówienie warunków ekonomicznych środowiska, w którym działały PGR, a jest to czynnik nie mniej ważny od warunków przyrodniczych. Wystarczy wspomnieć chociażby o ogromnym wpływie miast, a szczególnie przemysłu, placówek handlowych, komunikacji, usług, oświaty itp. na rozwój produkcji rolnej. Tylko niektóre zagadnienia z tej bogatej problematyki będą mogły być poruszane i to raczej marginesowo, przy analizie poszczególnych elementów rozwoju PGR. Trudno również wskazać pełnowartościowe publikacje z tego zakresu. Istniejące wydawnictwa zajmują się tylko fragmentami. Syntetyczne opracowanie rozwoju województwa jest jeszcze w sferze planowania.

Przy porównywaniu poszczególnych liczb z danymi dla innych regionów należy brać pod uwagę, że PGR woj. olsztyńskiego pracują w najtrudniejszych warunkach przyrodniczych i ekonomicznych. Gorszą sytuację od olsztyńskich mają jedynie PGR w Bieszczadach. W podobnych warunkach pracuje rolnictwo woj. koszalińskiego. Warmia i Mazury mają bardzo ostry, jak na warunki polskie, klimat. Okres wegetacji jest tu, jak również w północnych powiatach woj. białostockiego, niemal o cały miesiąc krótszy aniżeli w Polsce południowo-zachodniej. Jeżeli pominąć tereny górskie przeciętne temperatury są w woj. olsztyńskim i w woj. białostockim najniższe. Lepiej nieco jest z ilością opadów. Gorzej już z ich rozkładem w czasie. Szczególnie dotkliwie odczuwa rolnictwo wiosenne susze i nadmiar opadów w czasie żniw oraz późne przymrozki wiosenne.

Jeżeli chodzi o glebę, to nie ustępuje ona pod względem jakości przeciętnemu poziomowi w kraju. Bardzo dobre gleby ma część północna województwa. W powiatach południowo-wschodnich zdecydowanie przeważają gleby słabe. Szeroki pas środkowy zajmują gleby bardzo zróżnicowane. Kłopotliwa dla organizatora produkcji jest duża mozaikowość gleb, a szczególnie bardzo urozmaicona rzeźba. Wiele znacznych pochyłości i różnych kotlin utrudnia uregulowanie stosunków wodnych, a szczególnie poważnie hamuje szersze wykorzystanie mechanizacji, która ma tak zasadnicze znaczenie w nowoczesnym rolnictwie. Wiele gleb w części północnej województwa powoduje, że względu na ich zwięźłość lub kamienistość, bardzo duże trudności w uprawie, dlatego gospodarstwa tego rejonu wymagają dobrego wyposażenia w mocne traktory oraz w bardzo sprawne maszyny.

Również warunki ekonomiczne Warmii i Mazur są mało korzystne dla PGR. Szczególne trudności przeżywano w pierwszych latach. Brakowało najważniejszego elementu produkcji — ludzi. Miasta były prawie martwe. Tempo ich rozwoju w tym rejonie jest bardzo wolne. Na szczególnie niskim poziomie stały wszelkie usługi w mieście i na wsi. Wyjątek stanowiło zainwestowanie w drogi. Również poziom placówek zdrowia i oświatowych był niski. W sumie warunki życia i pracy były trudne. Powodowało to ucieczkę kadr, szczególnie kwalifikowanych. Trudności PGR nie tylko nie ustępowały, ale pogłębiały się z roku na rok. Dopiero poważniejsze inwestycje ostatnich lat prowadzone we wszyst-

kich działach gospodarki narodowej oraz coraz większy napływ młodych ludzi z kwalifikacjami powoduje stopniową poprawę w warunkach pracy i życia województwa olsztyńskiego. Ogólne ożywienie gospodarcze dopomogło również PGR-om w pokonaniu trudności wewnętrznych.

2) Przebieg zagospodarowania użytków rolnych przez gospodarstwa państwowe

Podstawą produkcji rolnej są grunty orne, pastwiska i łąki. Bez tych użytków nie może być produkcji rolnej. Rozwój nowoczesnej wiedzy rolniczej daje możliwość stosowania coraz lepszych środków produkcji, racjonalniejszych metod produkcji itp. Pozwala to na pełniejsze i bardziej wszechstronne wykorzystanie ziemi, ale nie daje jeszcze możliwości zastąpienia jej innymi środkami produkcji. Jak dotychczas o rozwoju produkcji rolnej w poważnym stopniu decyduje ilość i jakość użytków rolnych. Charakterystyka tego podstawowego środka produkcji rolnej w województwie olsztyńskim została zawarta w tabl. od nr 1 do 8 oraz innych. Tablice od nr 1 do 5 traktują województwo jako całość, a tablice nr 6 do 8 ujmują niektóre dane w przekroju powiatowym.

W roku 1939 na ogólny obszar użytków rolnych 1239 tys. ha na gospodarstwa powyżej 100 ha przypadało 373,6 tys. ha, czyli 30,14%, z tego na grunty orne przypadało 230,1 ha, co stanowi 25,61% całości gruntów ornych, oraz na trwałe użytki zielone 107,7 tys. ha, co odpowiada 31,56% ogólnego areалу łąk i pastwisk.

Po wyzwoleniu w 1945 roku na terenie części byłych Prus Wschodnich, która przypadła Polsce, państwo stało się właścicielem nieomal całej ziemi. Wyłączone z dyspozycji władz państwowych zostały gospodarstwa do 100 ha, należące do polskiej ludności rodzimej. W myśl przyjętych zasad pozostałe gospodarstwa poniżej 100 ha zostały przeznaczone na osadnictwo indywidualne, natomiast majątki powyżej 100 ha miały stać się bazą, na której zamierzano zorganizować duże gospodarstwa państwowe. Od tych generalnych zasad były liczne odstępstwa. Wynikały one z ostrej walki, jaka toczyła się między zwolennikami rozwoju elementów gospodarki socjalistycznej w rolnictwie, którą to linię reprezentowała Polska Partia Robotnicza oraz postępowi działacze Stronictwa Ludowego, a zwolennikami agraryzmu, skupionymi głównie wokół mikołajczykowskiego PSL-u. Nie brakło również wpływów obszarnczych, wyrażających się w tendencji do kapitalistycznego rozwoju rolnictwa.

W pierwszych latach po wyzwoleniu przeważała tendencja rozszerzenia gospodarki chłopskiej kosztem gospodarstw dużych. Do tego kierunku działania skłaniało się również wielu postępowych pracowników komórek osadnictwa wiejskiego. Znajdowało to swój wyraz między innymi w rozwiązywaniu potrzeb osadnictwa indywidualnego kosztem gospodarstw dużych. Nie do rzadkości należały wypadki, że w zabudowaniach po dużych majątkach osadzano kilka rodzin rolników gospodarujących indywidualnie, dlatego tylko, że w majątkach tych istniały bardzo dobre zabudowania, albo były one położone blisko miasta lub wyróżniały się innymi walorami. Rodziny te brały do zagospodarowania tylko część użytków rolnych położonych blisko zabudowań, resztę, pozbawioną zupełnie budynków, dawano do zagospodarowania gospodarstwom państwowym. (Sprawozd. Centr. Zarządu PNZ za sierpień i wrzesień 1946 r. Archiw. WZ PGR).

Obok opisanej formy osadnictwa indywidualnego na gospodarstwach dużych od roku 1946 zaczęło się rozwijanie nowej wspomnianej już na wstępie formy osadnictwa, a mianowicie osadnictwa spółdzielczo-parcelacyjnego oraz osadnictwa pracowniczo-parcelacyjnego. Ta ostatnia forma była ściśle związana z osadnictwem demobilizowanych żołnierzy i dlatego w województwie olsztyńskim nie znalazła szerszego zastosowania. Na osadnictwo wojskowe wyznaczone zostały w głównej mierze tereny nadodrzańskie. Natomiast w bardzo szerokim

zakresie rozwinęła się w województwie olsztyńskim pierwsza forma. Zapoczątkowano ją w połowie 1946 roku. Do sierpnia 1946 r. PNZ przekazały spółdzielniom osadniczo-parcelacyjnym w woj. olsztyńskim zaledwie kilka majątków o obszarze około 1500 ha. Jak wynika z zał. tab. nr 2 główne nasilenie osadnictwa spółdzielczo-parcelacyjnego przypada na rok 1947 i to głównie na miesiące letnie. Na przełomie lat 1947—1948 akcja ta wyraźnie słabnie.

Wydane na początku 1946 roku zarządzenie Ministerstwa Ziemi Odzyskanych nr 6478/817/III nakazuje osiedlać na nie zajętych jeszcze gospodarstwach indywidualnych tylko repatriantów. Przesiedleńcy mają być osiedleni na gospodarstwach dużych jako tzw. grupy parcelacyjne, które zaraz po osiedleniu dzielą ziemię i zabudowania między siebie albo będą gospodarowały w formie spółdzielni osadniczo-parcelacyjnej. Na tej drodze miała być zasiedlona większość majątków po byłych obszarниках.

Przy udziale przedstawicieli PNZ, PUR i starostw opracowano plan podziału majątków powyżej 100 ha na poszczególne cele. Głównym zadaniem tej pracy było wytypowanie majątków oraz ustalenie kolejności ich przejmowania na osadnictwo grupowe. Jak wynika ze sprawozdania Wydziału Osiedleńczego Urzędu Wojewódzkiego w Olsztynie za październik 1946 roku (Woj. Archiwum Państwowe w Olsztynie), na osadnictwo parcelacyjne przeznaczono 954 majątki o obszarze 299 tys. ha, z czego 61 majątków było już rozdysponowanych. Według sprawozdania Wojewódzkiego Oddziału PUR za luty 1947 r. (WAPO), poza 90 rozdysponowanymi na osadnictwo indywidualne, zaplanowano na rozparcelowanie dalszych 865 majątków o powierzchni 280 tys. ha.

Władze PNZ w województwie olsztyńskim, działając w oparciu o instrukcje centralne, dokonały wraz z miejscowymi władzami osiedleńczymi i administracyjnymi podziału przejętych przez PNZ użytków w sposób następujący:

1) Na ośrodki kultury rolnej I grupy (OKR I)	127 gospodarstw
2) Na ośrodki kultury rolnej II grupy (OKR II)	195 „
3) Na spółdzielnie osadniczo-parcelacyjne (OR)	99 „
4) Na parcelacje w latach 1947—1948 (P I)	57 „
5) Na parcelacje po roku 1948 (P II)	818 „

1296 gospodarstw

Powyższa kwalifikacja obejmuje łącznie 1296 gospodarstw o powierzchni użytków rolnych 305 tys. ha i obrazuje stan na dzień 31 V 1947 r. (Sprawozd. z działalności PNZ za miesiąc VI 1947 r. Archiw. WZ PGR Olsztyn). Jak wynika z przytoczonych danych, planowano pozostawienie w ramach PNZ tylko niecałe 25% posiadanych majątków. W stosunku do liczby gospodarstw powyżej 100 ha, przejętych po wojnie, czyli razem z rozdysponowanymi na osadnictwo i inne cele przed majem 1947 r. (*Rocz. Stat. 1947*, s. 39), tak zw. OKR miały stanowić tylko niecałe 19%. Reszta traktowana była jako gospodarstwa będące w przejściowej administracji. Bardzo dużo z nich, szczególnie z grupy P II, nie zostało w ogóle obsadzonych. Brak było w nich nawet dozorców.

Założenia te były konsekwentnie realizowane. Pierwsze grupy zwiadowcze przyjeżdżają w maju 1946 roku. Są to chłopcy z woj. warszawskiego. (Sprawozdanie Wydz. Osiedl. za maj 1946 r. WAPO). Do końca roku 1947 osadnictwo grupowe objęło 621 majątków, a na początku roku 1948 zaplanowano na przyszłe osadnictwo grupowe dalszych 475 majątków. Pozostałe majątki były bardzo zniszczone, często zupełnie pozbawione zabudowań. Planowana budowa baraków nie zdała egzaminu. Na budownictwo trwale w tak dużej skali zabrakło środków. Nie było więc chętnych do przejmowania zdewastowanych majątków i dlatego w roku 1948 akcja osadnictwa grupowego stopniowo zamiera.

Prowadzone osadnictwo grupowe bardzo poważnie hamowało rozwój gospodarstw państwowych. W myśl centralnych ustaleń PNZ były zobowiązane zagospodarować wszystkie obiekty przed ich oddaniem grupom osadników. Wraz z zabudowaniami spółdzielnie osadniczo-parcelacyjne przejmowały zasiewy, inwentarz martwy i żywy. (Sprawozdanie Zarz. Centr. PNZ z grudnia 1946 r. Archiwum WZ PGR). W miejsce oddanych majątków PNZ przejmowały do zagospodarowania inne gospodarstwa, najczęściej dotychczas nie zajęte lub obsadzone tylko przez stróża i po jakimś czasie oddawały je znów następnym grupom osiedleńczym, by przejść do zagospodarowania dalsze. Do wykonania tak poważnych zadań PNZ nie były przygotowane pod względem gospodarczym ani kadrowym. W przeciągu trzech lat działalności PNZ obszar PGR zmniejszył się na terenie województwa olsztyńskiego aż o 113 tys. ha, czyli o przeszło 30% stanu z lipca 1946 r., mimo przyjmowania w tym okresie do zagospodarowania

Tabl. 1. Użytkowanie ziemi w gospodarstwach państwowych będących w administracji urzędów ziemskich (do 1946 r.) państwowych nieruchomości ziemskich (do 1949 r.) i państwowych gospodarstw rolnych * w latach 1945 do 1961

L a t a	Ogólny obszar użytków rolnych			Podział użytków rolnych woj. olszt.		
	W całej Polsce	% udział woj. olszt.	W woj. olszt.	Gruntj orne	Łąki trwałe	Pastwiska naturalne
	Tys. ha	%	Tys. ha	Tysiące hektarów		
1	2	3	4	5	6	7
1945	-	-	74,4	58,00	8,50	7,50
1946	1448,02	19,0	275,30	214,58	29,86	30,86
1947	1333,40	16,2	216,02	164,43	25,70	25,89
1948	1265,41	16,7	211,34	158,56	26,26	26,42
1949	1437,38	15,3	219,52	165,81	26,64	26,53
1950	1707,52	13,9	237,73	179,04	27,30	30,61
1951	2115,15	13,4	283,09	213,79	33,60	34,85
1952	2321,46	13,4	311,08	234,03	38,12	38,10
1953	2315,10	12,9	299,46	224,22	35,96	37,87
1954	2311,84	13,3	308,67	233,05	36,19	38,43
1955	2374,95	13,4	318,34	242,05	34,53	40,72
1956	2429,74	13,5	328,97	248,26	37,62	41,51
1957	2384,72	13,8	329,92	246,67	38,59	43,27
1958	2274,93	14,2	323,76	239,02	39,27	44,20
1959	2186,04	14,5	318,60	234,31	39,53	43,57
1960	2148,20	14,5	313,06	227,38	39,32	45,10
1961	2166,07	15,6	316,40	226,79	40,30	49,31

* a) We wszystkich tablicach dotyczących województwa jako całości, o ile nie ma przy nich specjalnej uwagi określenia „gospodarstwa państwowe” lub „państwowe gospodarstwa rolne” „PGR” oznaczają tylko te gospodarstwa państwowe które: a) w okresie do roku 1946 podlegały bezpośrednio administracji urzędów ziemskich; b) w latach 1946 do 1949 podlegały administracji państwowych nieruchomości ziemskich; c) od roku 1949 podlegają okręgowym lub wojewódzkim komórkom administracyjnym państwowych gospodarstw rolnych, a więc należą do grupy tzw. gospodarstw uniwersalnych.

b) W tablicach ujmujących dane w przekroju powiatowym, o ile nie ma przy nich specjalnej uwagi, określenia „gospodarstwa państwowe” lub „państwowe gospodarstwa rolne” „PGR” oznaczają łącznie wszystkie gospodarstwa państwowe, bez względu na ich przynależność organizacyjną.

c) Przy analizie porównawczej poszczególnych lat należy mieć na uwadze fakt że w r. 1950 nastąpiło poważne powiększenie obszaru woj. olsztyńskiego na skutek przyłączenia powiatów Działdowo i Nowe Miasto.

wania nowych majątków. Ten ciągły obrót ziemią nie stwarzał warunków racjonalnego gospodarowania. Była to jedna z przyczyn nikłego rozwoju poziomu produkcji w gospodarstwach państwowych. (Sprawozdanie Zarz. Centr. PNZ za listopad 1946 r. Archiwum WZ PGR).

Korzystając z obowiązujących zaleceń centralnych władze osiedleńcze chciały uzyskać na osadnictwo gospodarstwa najlepiej zagospodarowane. PNZ natomiast oferowały do parcelacji gospodarstwa najslabsze. Na tym tle powstawały ciągłe spory. (Sprawozdanie Wydz. Osiedl. Urz. Woj. za maj 1946 r. WAPO i sprawozdanie Zarz. Centr. PNZ za październik 1946 r. Archiwum WZ PGR). Nie zażegnał ich w całości wspomniany komisyjny podział poszczególnych gospodarstw na poszczególne cele. Powodem niechęci PNZ do oddawania majątków zagospodarowanych były również wypadki dewastacji przez osadników przejętych majątków. Zdarzało się, że po ograbieniu całego gospodarstwa osiedleńcy porzucili je, a PNZ zmuszone były ponownie ten sam majątek zagospodarowywać. (Sprawozdanie Zarz. Centr. PNZ za wrzesień 1946 r. Archiwum WZ PGR Olsztyn). Jak wynika z tablicy nr 3, tylko w okresie do 1 marca 1948 r. PNZ oddały na same spółdzielnie osadniczo-parcelacyjne (nie licząc innych form osadnictwa grupowego) 646 gospodarstw, w których było 117 tys. użytkowników rolnych.

Tabl. 2. Przebieg osadnictwa spółdzielczo-parcelacyjnego w woj. olsztyńskim na gospodarstwach powyżej 100 ha od początku akcji do 1 marca 1948 roku

O k r e s	Ilość osiedlonych		Osiedleni otrzymali	
	Rodzin	Osób	Gospodarstw	Ha uż. rolnych
1	2	3	4	5
do I. I. 1947	804	3 216	64	12 579
od I. I. do I.IV. 1947	268	1 072	32	6 025
od I.IV. do I.VII 1947	1 438	7 606	163	30 013
od I.VII do I.X. 1947	2 446	8 361	257	43 136
od I. X. do I. I. 1948	1 062	4 368	105	17 927
od I. I. do I.III. 1948	438	1 030	25	7 355
od początku do I.III.1948	6 456	25 653	646	117 035

Jak wynika z tablicy nr 1, w roku 1946 PNZ dysponowały 275 tys. ha użytków rolnych. Należy zdać sobie sprawę z tego, że tak wyglądała tylko sprawa pod względem formalnym. W liczbie tej były również gospodarstwa zupełnie martwe. W wykazie umieszczono wszystkie gospodarstwa przejęte od urzędów ziemskich, chociaż nie prowadzono w nich produkcji rolnej. W tym czasie zaledwie 7,6% obszaru gospodarstw PNZ było zagospodarowanych ponad 80%, a 3,3% w 50—80%, 28,1% w 20—50% i aż 61% areалу tylko do 20%. (Sprawozdanie Zarz. Centr. PNZ za lipiec 1946 r. Archiwum WZ PGR).

Od roku 1949 zwycięża zdecydowanie kurs na dużą gospodarke socjalistyczną. Wykazywana jest duża troska o koncentrowanie ziemi w PGR, a w późniejszym okresie również w spółdzielniach produkcyjnych. W roku 1947 i następnych gospodarstwa prowadzone przez placówki nierolnicze były stopniowo przekazywane do dalszego prowadzenia przez PNZ, a od roku 1949 PGR. Stan przyjmowanych gospodarstw był bardzo różny.

W latach planu 6-letniego (1950—1955) z roku na rok rośnie obszar PGR w woj. olsztyńskim. Z 237,7 tys. w roku 1950 zwiększa się areal użytków rolnych

Tabl. 3. Stan odlogów w gospodarstwach państwowych w woj. olsztyńskim w latach od 1946 do 1960

Lata	Ziemia zasiana	Odlogi	Ugór czarny	Razem odlogi i ugory	Udział w gruntach ornych		
					odlogów	ugorów	razem
					w %		
w tysiącach hektarów							
1	2	3	4	5	6	7	8
1946	24,8	189,9	.	189,9	88,5	.	88,5
1947	57,4	107,0	.	107,8	65,1	.	65,1
1949	130,0	30,0	.	30,0	18,1	.	18,1
1950	151,1	19,0	17,5	36,5	10,1	10,3	20,4
1951	174,1	31,5	17,2	48,7	14,1	8,7	22,8
1953	201,5	16,1	26,1	42,2	6,6	11,4	18,0
1955	226,3	13,2	20,0	33,2	5,1	8,6	13,7
1957	240,4	4,9	18,7	23,6	1,9	7,7	9,6
1959	207,3	23,3	13,1	36,4	9,6	5,9	15,5
1960	213,1	17,1	10,1	27,2	7,1	4,9	12,0

do 318,3 tys. ha w roku 1955. Wzrost ten odbywa się w pierwszych latach na skutek przejmowania gospodarstw od różnych instytucji oraz przejmowania odlogów, powstałych na terenie, gdzie zniszczeniu uległy zabudowania. W późniejszych latach PGR przejmowały też odlogi wtórne, które powstawały głównie wskutek opuszczania gospodarstw przez niektórych chłopów albo w wyniku tzw. regulacji. Regulacja ta polegała m. in. na tym, że po wstępnym nadzieleniu gospodarstw chłopom w pobliżu przyjętej górnej granicy 15 ha następuje od roku 1948 tendencja do zmniejszania ich poniżej 10 ha. W trakcie przeprowadzania tzw. regulacji pozostają w poszczególnych wsiach z okrojenia gospodarstw chłopskich wolne grunty, które powiększyły już istniejące zapasy nie rozdysponowanej ziemi. Zastosowanie dużej progresji w wymiarze świadczeń na rzecz państwa było jednym z powodów zrzekania się części ziemi przez chłopów. Oddawali część, a nawet całość nadzielonej ziemi ci, którzy początkowo liczyli na gospodarowanie w oparciu o siłę najemną. Do zagospodarowania tych wolnych gruntów skłaniano PGR. W wypadku, gdy ziemia ta leżała blisko ośrodków gospodarczych PGR, nie stanowiło to większego problemu. Często jednak była ona oddalona o kilka lub kilkanaście kilometrów. Rzecz jasna, że gospodarowanie na tak odległych obszarach musiało się odbić ujemnie na wydajności PGR.

Te wolne grunty zamieniały się nieraz w odlogi jednostronnie eksploatowane przez sąsiadujących chłopów. Gospodarka PGR w latach planu 6-letniego prowadzona była w głównej mierze pod hasłem likwidacji odlogów własnych oraz przejmowanych z dyspozycji rad narodowych. Między rokiem 1950 a 1955 PGR przejęły na terenie woj. olsztyńskiego 124 tys. samych tylko odlogów. (Sprawozdanie Centr. Zarz. Olsztyn 28 II 1956, Archiwum WZ PGR). Na lata 1954 i 1955 przypada największe nasilenie prac nad ich likwidacją. Tylko w roku 1955 na terenie Centralnego Zarządu Olsztyn zlikwidowano aż 55 tys. ha odlogów. Wiele z tych uprawianych gruntów zamieniło się w następnych latach we wtórne odlogi.

Zmiany w stanie odlogów przedstawia tablica nr 3. Przy ocenie podanych liczb należy brać pod uwagę to, że do roku 1957 istniała tendencja do ukrywania faktycznego stanu zagospodarowania i dlatego w rzeczywistości w dalszych latach odlogów było więcej aniżeli to wykazywano w sprawozdawczości. Równoległe z przyjmowaniem gruntów do zagospodarowania PGR przekazywały niektóre gospodarstwa innym przedsiębiorstwom i instytucjom spo-

łecznym, stąd ich areal ogólny rośnie wolniej aniżeli ilość przyjmowanych odłogów.

Nowa sytuacja w zakresie użytków rolnych powstała w roku 1957. Ponownie występuje tendencja do przekazywania części gruntów PGR na rozparcelowanie między chłopów. PGR dążą do wyzbycia się terenów odległych od zabudowań, pozbawionych w ogóle ośrodka gospodarczego oraz ziem nieurodzajnych. Po wielu rozważaniach wszystkie te grunty zostały zaliczone do grupy „C”, czyli przeznaczonych na przekazanie innym użytkownikom.

Oddaniem części gruntów grupy „C” na sprzedaż chłopom, na zalesienie itp. tłumaczyć należy spadek areалу PGR między rokiem 1958 a 1960. Ostatnio, jak już była o tym mowa, przeważa znów tendencja do koncentrowania ziemi w PGR nawet kosztem gospodarki chłopskiej, dlatego w roku 1961 zaznaczył się poważny wzrost areálu PGR.

Wykazywane jeszcze odłogi są gruntami należącymi formalnie do PGR, ale na których nie ma jeszcze żadnych zabudowań, albo są one dopiero w trakcie budowy. W obiektach już uruchomionych odłogi należą do bardzo rzadkich wyjątków i stanowią zagadnienie zupełnie marginesowe.

3) Zmiany w strukturze użytków rolnych oraz ich rozmieszczenie w powiatach

Wraz ze zmianą wielkości areálu użytków rolnych będących w posiadaniu PGR ulega w poszczególnych latach zmianie proporcja między gruntami gospodarstw państwowych, a ogólnym arealem użytków rolnych (patrz tablica nr 4). Przy analizie podanych liczb zwracają uwagę szczególnie następujące momenty: udział PGR w gospodarce całkowitej jest w woj. olsztyńskim dużo większy aniżeli przeciętnie w kraju. We wszystkich latach procentowy udział całości użytków rolnych w PGR jest wyższy aniżeli gruntów ornych. Dużo większy natomiast, niż w gospodarce chłopskiej, jest udział trwałych użytków zielonych. Z roku na rok rośnie różnica między procentowym udziałem gruntów ornych i użytków zielonych PGR w całości użytków. Coraz wyższy jest bowiem procent trwałych użytków zielonych. W skali ogólnokrajowej zjawisko to prawie zupełnie nie występuje. Struktura użytkowania ziemi w gospodarce całkowitej i państwowej jest prawie ta sama.

Tabl. 4. Procentowy udział gospodarstw państwowych * w ogólnej powierzchni użytków rolnych oraz gruntów ornych w latach 1945 do 1961

Lata	Udział gospodarstw państwowych w całości użytków rolnych		Udział gospodarstw państwowych w całości gruntów ornych	
	Polska	Woj. olszt.	Polska	Woj. olszt.
1	2	3	4	5
1945				4,82
1946	7,06	22,91	7,50	17,86
1947	6,59	18,00	6,93	17,00
1949	7,03	16,66	7,52	13,80
1951	10,36	17,84	10,71	16,05
1953	11,33	23,37	11,48	16,83
1955	11,64	23,97	11,77	18,22
1957	11,69	24,86	11,77	18,58
1959	10,71	23,94	10,69	17,60
1960	10,53	23,54	10,53	17,09
1961	10,62	23,78	10,59	17,05

* Podane w tabelicy liczby odnoszą się do wszystkich gospodarstw państwowych (patrz uwaga b w tabl. 1)

W woj. olsztyńskim struktura użytkowania ziemi zmieniła się poważnie między poszczególnymi okresami (patrz tablica nr 5). Dużo więcej było trwałych użytków zielonych do wojny. Poważny spadek użytków zielonych, a szczególnie pastwisk, nastąpił w gospodarstwach małych. W gospodarstwach dużych spadek jest mniejszy, a w ostatnich latach widać bardzo szybkie tempo odbudowy pastwisk. Wiąże się to z przestawianiem gospodarki na chów bydła, szczególnie młodego. Bezpośrednio po wojnie dużo pastwisk zaorano głównie z dwóch względów. Po pierwsze produkcja istniejących łąk najzupełniej wystarczała na pokrycie zapotrzebowania na zielonki dla bardzo nielicznego inwentarza. Stąd pastwiska były mniej potrzebne. Po drugie wydajność takich roślin, jak len czy niektóre zboża, szczególnie w pierwszym roku po zaoraniu pastwiska, była bardzo duża i to zachęcało do ich zaorywania.

Skoro już mowa o strukturze użytkowania ziemi, należy zwrócić uwagę na duże różnice w stanie posiadania lasów. Do wojny w gospodarstwach powyżej 100 ha lasy stanowiły w stosunku do użytków rolnych, przyjętych za 100% aż 89,4%, a w pow. Nidzica 193%, Olsztyn 204%, Pisz 349%, Szczytno 389%. Powiaty północne natomiast wykazywały dużo mniejszy udział lasów w stosunku do użytków rolnych i tak: Bartoszyce 22,2%, Kętrzyn 23,5%, Górowo 26,1%. W gospodarstwach do 100 ha lasy stanowiły zaledwie 8,5% w stosunku do użytków rolnych, przy czym w żadnym powiecie nie osiągnęły 15%. Obecnie udział lasów zarówno w PGR, jak i w gospodarstwach chłopskich jest minimalny. W związku z powyższym przy porównywaniu gospodarstw powyżej 100 ha z okresu przedwojennego z obecnymi gospodarstwami dużymi należy zdawać sobie sprawę z bardzo istotnej różnicy w ich strukturze użytkowania ziemi.

Tabl. 5. Procentowy udział użytków zielonych w całości użytków rolnych w gospodarstwach dużych* i małych** w latach 1933, 1946, 1950, 1956 i 1960

O b s z a r	Gospodarstwa małe			Gospodarstwa duże			R A Z E M		
	Łąki	Pastw.	Ogółem	Łąki	Pastw.	Ogółem	Łąki	Pastw.	Ogółem
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
W czerwcu 1933 r.									
Prusy Wschodnie	11,7	16,4	28,1	12,4	19,9	32,3	11,9	17,6	29,6
Rej. królewiecka	11,5	19,2	30,7	11,4	22,6	34,0	11,5	20,8	32,3
Rej. olsztyńska	12,9	13,5	26,4	14,8	13,8	28,6	13,4	13,5	26,9
Razem obie rejencje	12,2	16,3	28,5	12,3	20,2	32,5	12,3	17,8	30,1
Woj. olsztyńskie 1946 r.	11,5	14,5	26,0	17,4	18,1	35,5	12,3	15,0	27,3
Woj. olsztyńskie 1950 r.	14,7	11,9	26,6	11,4	12,8	24,2	14,1	12,1	26,2
Woj. olsztyńskie 1956 r.	15,7	8,5	24,2	10,7	11,8	22,5	14,2	10,2	24,4
Polska 1956 r.	17,1	8,5	20,6	9,7	10,6	20,3	11,7	8,8	20,5
Woj. olsztyńskie 1960 r.	14,8	8,8	23,6	12,5	14,4	26,9	14,2	10,2	24,4
Polska 1960 r.	11,9	8,6	20,5	10,2	10,1	20,3	11,7	8,8	20,5

* a) Określenie gospodarstwa duże oznacza w niniejszej tabeli: a) przed rokiem 1945 gospodarstwa o ogólnej powierzchni powyżej 100 ha; b) po roku 1945 wszystkie gospodarstwa państwowe.

** b) Określenie gospodarstwa małe oznacza w niniejszej tabeli: a) przed rokiem 1945 gospodarstwa o ogólnej powierzchni poniżej 100 ha; b) po roku 1945 wszystkie gospodarstwa chłopskie (wraz ze spółdzielniami produkcyjnymi).

Na skutek istnienia bardzo poważnych różnic w warunkach przyrodniczych oraz w wyniku powstałego dużego zróżnicowania rozwoju ekonomicznego zachodzą między poszczególnymi powiatami województwa poważne różnice w użytkowaniu ziemi. Zróżnicowanie to ujmują tablice od nr 6 do 8. Wzrost lub ewentualne kurczenie się stanu posiadania gospodarki dużej obrazuje tablica nr 6. Nastąpiło z reguły zmniejszenie stanu posiadania użytków rolnych PGR w stosunku do stanu posiadania gospodarstw ponad 100 ha z roku 1939. W skali wojewódzkiej zmniejszenie to wynosi 18,7% przyjmując rok 1960 za 100%. Rozpatrując to zagadnienie należy zdać sobie sprawę z istnienia dwukierunkowych zmian w stanie posiadania. Wiele gospodarstw ponad 100 ha

Tabl. 6. Zmiany w stanie użytków rolnych gospodarstw państwowych* w powiatach województwa olsztyńskiego w latach 1939,** 1950, 1957 i 1960

L. p.	P o w i a t y	Powierzchnia w tysiącach hektarów				
		Użytki rolne ogółem				
		państwowe gospodarstwa rolne				Gosp. całkowita
		1939**	1950	1957	1960	1960
1	2	3	4	5	6	8
1.	Bartoszyce	23,54	11,50	15,85	14,61	43,83
2.	Biskupiec	13,59	10,34	14,22	15,93	71,65
3.	Braniewo	14,90	16,23	43,70	40,95	92,01
4.	Działdowo	—	9,50	12,71	13,84	68,60
5.	Giżycko	18,44	8,60	16,63	14,21	62,17
6.	Górowo	19,17	10,12	19,68	17,67	46,98
7.	Ilawa	23,91	11,76	12,49	12,24	69,44
8.	Kętrzyn	56,87	31,79	13,43	37,47	89,11
9.	Lidzbarsk	13,35	7,09	39,34	11,76	78,58
10.	Morań	36,05	20,81	26,78	26,92	85,28
11.	Mragowo	21,00	12,81	14,27	13,19	56,79
12.	Nidzica	16,55	10,52	19,54	20,45	67,31
13.	Nowe Miasto	—	4,59	6,61	4,67	64,47
14.	Olsztyn	13,85	10,06	10,85	10,51	75,03
15.	Ostróda	42,32	29,87	33,90	23,92	75,37
16.	Paśćk	22,10	15,35	19,55	18,59	63,72
17.	Pisz	14,56	12,88	17,09	13,71	68,01
18.	Szczytno	11,10	8,43	12,92	9,00	98,40
19.	Węgorzewo	25,37	17,60	14,54	12,63	53,12
	Wojew. razem	391,67	259,83	364,10	329,88	1.329,85

* a) Patrz uwaga „b” w tablicy 1

** b) Patrz uwaga „a” w tablicy 5

c) W tablicach ujmujących dane w przekroju powiatowym poszczególne wielkości odnoszące się do tych samych powiatów, ale do różnych lat, nie zawsze są porównywalne. W poszczególnych latach zachodziły bowiem przesunięcia granic między niektórymi powiatami. Zachodzące zmiany w charakteryzowanych w danej tablicy elementach mogą być dlatego wynikiem nie tylko przemian wewnętrznych danego powiatu, ale i skutkiem przesunięcia granic między powiatami.

zostało na trwałe przejętych przez gospodarkę indywidualną, a równocześnie utworzono wiele gospodarstw państwowych w miejsce dawnych wsi składających się z gospodarstw chłopskich. Typowym przykładem jest pow. Braniewo, gdzie główny ciężar zagospodarowania terenów zupełnie zniszczonych w czasie działań wojennych wzięły na siebie PGR. W pow. Nidzica stan posiadania PGR zwiększył się na skutek zagospodarowania wiosek częściowo znisz-

czonych w czasie przechodzenia frontu, a częściowo na skutek tzw. szabru, który w pewnej fazie objął również rabunek materiałów budowlanych z rozbiernych zabudowań. Podobnie było w pow. Pisz. Typowymi przykładami rozparcelowania dużej ilości gospodarstw dużych między chłopów są powiaty: Węgorzewo, Iława i Ostróda.

Tablica nr 7 przedstawia zmiany, jakie zachodziły w procentowym udziale poszczególnych użytków rolnych PGR w całości danych użytków w powiatach woj. olsztyńskiego. Obrazuje ona nie tylko zmiany ilościowe, ale i jakościowe. Wskazuje na większy udział użytków zielonych aniżeli gruntów ornych. Jak z podanych liczb wynika, w niektórych powiatach rozpiętości są bardzo poważne. Bliżej zagadnienie struktury użytków rolnych w poszczególnych powiatach obrazuje tablica nr 8. Wynika z niej, że w każdym powiecie PGR mają mniejszy procent gruntów ornych aniżeli gospodarka całkowita, a większy trwały użytków zielonych. Wyjątek stanowi w roku 1960 tylko pow. Szczytno. Bardzo duża jest również rozpiętość między poszczególnymi powiatami w udziale użytków zielonych w ogólnym obszarze użytków rolnych. Najmniej łąk i pastwisk mają powiaty południowo-zachodnie, a najwięcej południowo-wschodnie. W reszcie województwa nie występuje większa regularność. Na ogół przeważa areal pastwisk nad łąkami. Przewaga ta zarysowuje się szczególnie mocno w rejonie północnym. W powiatach południowych przeważają na ogół łąki naturalne nad pastwiskami trwałymi.

W sumie użytki rolne będące w posiadaniu PGR należy zaliczyć do dobrych. Jeżeli mierzyć klasami bonitacyjnymi, są one nieco lepsze aniżeli przeciętne w Polsce. Ich wartość użytkową obniża poważnie stosunkowo duże sfalowanie terenu. Utrudnia to bowiem na niektórych obszarach pełne wykorzystanie mechanizacji. Nienajgorsza sytuacja jest w zakresie ilości opadów i wilgotności

Tabl. 7. Procentowy udział państwowych gospodarstw w ogólnej powierzchni użytków rolnych oraz gruntów ornych w powiatach woj. olsztyńskiego w latach 1939,* 1950 i 1960

L. P.	Powiaty	Użytki rolne				Grunty orne			
		1939	1950	1957	1960	1939	1950	1957	1960
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1	Bartoszyce	63,0	31,8	39,9	33,3	62,4	30,2	35,5	30,4
2	Biskupiec	21,7	16,7	22,7	22,2	20,0	16,4	23,0	20,1
3	Braniewo	15,5	16,1	47,7	44,5	15,2	17,2	48,1	41,6
4	Działdowo	—	17,9	22,5	20,2	—	17,6	22,5	19,2
5	Giżycko	30,0	13,9	27,5	22,9	28,3	14,4	24,4	21,2
6	Górowo	46,9	26,1	43,1	37,6	45,9	30,7	40,0	32,4
7	Iława	35,7	18,0	18,3	17,6	36,8	17,1	17,6	17,0
8	Kętrzyn	60,0	37,9	45,6	42,1	59,0	27,6	44,5	38,5
9	Lidzbarsk	15,8	8,4	16,2	15,0	14,5	7,7	15,3	13,4
10	Morań	43,0	27,9	33,3	31,6	41,3	29,2	33,2	29,3
11	Mragowo	31,2	22,8	25,1	23,2	28,9	20,6	26,1	27,9
12	Nidzica	25,9	14,6	32,6	30,4	27,0	14,3	34,4	29,9
13	Nowe Miasto	—	7,2	10,6	7,2	—	6,7	10,5	6,9
14	Olsztyn	17,4	15,2	16,1	14,0	16,0	14,2	16,8	13,3
15	Ostróda	44,6	32,2	37,4	31,7	44,6	30,4	38,3	31,5
16	Pasłęk	34,2	23,3	31,4	29,2	41,5	25,3	30,1	27,4
17	Pisz	19,6	17,4	23,5	20,2	17,1	13,3	25,5	19,3
18	Szczytno	11,4	9,6	12,7	9,1	10,5	9,3	13,5	9,2
19	Węgorzewo	36,7	32,8	30,1	23,8	34,6	33,2	29,8	21,2
	Woj. razem	31,6	20,1	28,1	24,8	30,8	19,6	27,9	23,9

* a) Patrz uwaga „a” w tablicy nr 5

Tabl. 8. Procentowy udział gruntów ornych wraz z sadami w ogólnej powierzchni użytków rolnych w powiatach województwa olsztyńskiego w latach 1939,* 1950, 1957 i 1960 oraz struktura użytków rolnych w r. 1961

L. p.	POWIATY	Gospodarstwa 1. Państw. 2. Całkow.	Udział w całości uz. rol. w %				Struktura uz. rolnych 1961		
			Gruntów ornych w latach				Gruntów ornych w 1961 r. w %	Łąki	Pastw.
			1939	1950	1957	1960			
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1.	Bartoszyce	1	68,9	71,1	71,8	69,1	71,6	10,7	17,7
		2	69,6	75,0	81,8	75,7			
2.	Biskupiec	1	94,8	72,8	74,7	66,5	68,5	15,3	16,2
		2	71,4	74,0	74,4	73,5			
3.	Braniewo	1	66,0	78,5	73,7	68,7	71,2	14,1	14,7
		2	67,6	73,7	73,3	73,5			
4.	Działdowo	1	—	83,5	85,1	80,7	83,9	9,2	6,9
		2	—	85,1	68,4	84,9			
5.	Giżycko	1	88,8	71,4	76,1	63,9	64,0	14,8	21,2
		2	74,4	68,8	75,7	69,0			
6.	Górowo	1	65,3	70,8	67,3	64,8	65,2	16,1	18,7
		2	66,7	60,2	72,7	75,3			
7.	Hawa	1	80,0	79,8	80,5	81,6	90,3	5,6	4,1
		2	82,7	83,9	84,3	84,4			
8.	Kętrzyn	1	70,3	90,6	74,0	68,8	69,9	11,8	18,3
		2	71,4	75,1	76,2	98,3			
9.	Lidzbark	1	63,0	67,5	67,7	64,5	64,5	15,2	20,3
		2	69,2	74,2	72,0	71,8			
10.	Morąg	1	70,3	73,5	74,3	70,8	72,8	10,8	16,4
		2	72,7	70,4	74,7	76,2			
11.	Mrągowo	1	68,4	72,0	77,8	74,3	73,5	10,0	16,5
		2	76,6	76,8	75,3	75,4			
12.	Nidzica	1	72,9	78,2	88,3	83,0	87,7	6,7	5,6
		2	80,5	80,0	83,7	84,3			
13.	Nowe Miasto	1	—	84,3	88,6	85,9	92,3	4,5	3,2
		2	—	89,9	89,9	90,3			
14.	Olsztyn	1	71,8	67,1	75,9	72,4	72,3	12,1	15,6
		2	79,0	76,8	74,8	76,1			
15.	Ostróda	1	82,4	77,9	83,2	79,8	80,6	8,5	10,9
		2	82,4	82,7	81,6	80,5			
16.	Pasłęk	1	69,1	70,3	68,0	65,8	72,2	9,8	18,0
		2	69,9	64,8	71,4	74,0			
17.	Pisz	1	55,8	51,0	66,0	60,9	60,1	21,9	18,0
		2	64,1	66,7	61,0	63,7			
18.	Szczytno	1	58,1	56,6	67,8	65,5	63,6	20,3	16,1
		2	63,1	56,8	63,9	64,9			
19.	Węgorzewo	1	60,4	66,6	66,5	63,9	65,2	15,6	19,2
		2	70,5	65,8	67,8	71,6			
	Województwo razem	1	61,6	72,6	74,5	72,8	72,1	12,6	15,3
		2	72,5	74,5	75,3	75,6			

* a) Patrz uwaga „a” i „b” w tabeli nr 5

** b) Kolumny 8, 9, i 10 dotyczą gospodarstw państwowych podległych WZ PGR, a pozostałe całości państw. gospodarstw rolnych.

względnej powietrza. Dużo gorzej już jest z rozkładem opadów na poszczególne okresy wegetacji. Najslabszą stroną warunków przyrodniczych jest niewątpliwie układ temperatur.

Oceniając łącznie ziemię wraz z klimatem należy stwierdzić, że rolnictwo woj. olsztyńskiego ma jedne z najtrudniejszych, o ile nie najtrudniejszych w Polsce warunki naturalne. Dla przezwyciężenia tych trudności i podniesienia poziomu produkcji niezbędne jest dobre wyposażenie rolnictwa w pozostałe środki produkcji, a z tym w minionych latach nie było w PGR najlepiej. Jak wynika z następnych rozdziałów, wiele trudności nie przezwyciężyliśmy do dziś.

IV. ROZWÓJ POGŁOWIA INWENTARZA ŻYWEGO

1) Wzrost ilościowy i jakościowy pogłowia inwentarza żywego

Obok ziemi, drugim ważnym środkiem produkcji w rolnictwie jest inwentarz żywy. W gospodarce chłopskiej jest on nadal uważany za element decydujący o rozwoju gospodarki rolnej. Powszechny jest jeszcze pogląd, że bez inwentarza żywego produkcja rolna w ogóle nie jest możliwa. Doświadczenia ostatnich lat w USA i ZSRR podważyły ten pogląd. Jednak w naszych, polskich warunkach prowadzenie gospodarki bez inwentarza żywego jest prawie niemożliwe, a przynajmniej wysoce utrudnione. W województwie olsztyńskim natomiast, gdzie istnieją sprzyjające warunki dla produkcji zwierzęcej, szczególnie dla bydła, obsada inwentarza żywego ma zasadnicze znaczenie dla całości rozwoju produkcji rolnej. Wysoka obsada inwentarzem produkcyjnym jest jednym z podstawowych warunków racjonalnego gospodarowania i osiągnięcia wysokich efektów produkcyjnych oraz finansowych.

W okresie obejmowania terenów woj. olsztyńskiego przez polskie władze nie było tu prawie zupełnie inwentarza żywego. Minimalne ilości zachowała polska ludność rodzima. Pewne ilości znajdowały się w dyspozycji Armii Czerwonej. Drobną część tego inwentarza, najczęściej schorowanego i nie nadającego się do dalszego chowu, była w okresie późniejszym, przy okazji opuszczania

Tabl. 9. Pogłowia zwierząt gospodarskich w państwowych gospodarstwach rolnych woj. olsztyńskiego w sztukach efektywnych w latach 1946—1961

Lata	Ilość sztuk w państwowych gospodarstwach rolnych				
	bydło	w tym krowy	trzoda chlew.	owce	konie
1	2	3	4	5	6
1946	1 947	1 024	663	1 022	2 492
1947	3 288	1 654	1 485	1 554	3 971
1948	7 113	3 360	2 455	3 934	6 954
1949	9 205	4 175	9 029	4 622	8 168
1950	38 457	16 348	26 548	11 439	12 486
1951	45 735	22 248	40 756	15 426	14 394
1952	53 169	25 769	54 831	21 545	13 124
1953	58 956	26 546	70 160	23 979	13 804
1954	68 906	29 989	71 313	24 511	14 080
1955	77 701	33 149	77 329	25 228	16 068
1956	74 702	33 687	70 786	24 198	13 950
1957	77 337	35 839	74 153	25 281	14 485
1958	74 160	38 226	54 291	21 539	14 883
1959	76 751	41 256	38 168	16 712	13 834
1960	85 196	43 368	48 820	16 234	12 478
1961	97 861	44 648	62 895	15 372	10 601

nia poszczególnych majątków, przekazana urzędowi ziemskiemu lub PNZ. Inwentarz uzyskany od Armii Czerwonej został w części przekazany osadnikom indywidualnym, a w niewielkiej tylko części pozostawiony w przejętych majątkach. (Sprawozdanie Wydz. Osiedl. za sierpień 1945 r. WAPO). Na skutek położenia głównego nacisku na rozwój gospodarki chłopskiej, zaopatrzenie gospodarstw państwowych było minimalne. Inwentarz otrzymywany w ramach dostaw UNRRA trafiał do majątków państwowych tylko na przetrzymanie do czasu rozproszania go do gospodarstw indywidualnych. Z dostaw tych gospodarstwa państwowe uzyskiwały minimalne przydziały. W dodatku sporo inwentarza żywego przekazywały one spółdzielniom osadniczo-parcelacyjnym wraz z oddawanymi im majątkami. Tym m. in. tłumaczyć należy fakt, że poważniejszy skok w ilości pogłowia nastąpił po roku 1949, tzn. od momentu powołania PGR i zahamowania przekazywania gospodarstw państwowych na spółdzielnie osadniczo-parcelacyjne.

Tabl. 10. Pogłowia zwierząt gospodarskich w przeliczeniu na 100 ha użytków rolnych w państwowych gospodarstwach rolnych woj. olsztyńskiego 1946—1961

Lata	Ilość sztuk efektywnych na 100 ha użytków rolnych w państwowych gospodarstwach rolnych				
	bydło	w tym krowy	trzoda chlew.	owce	konie
1	2	3	4	5	6
1946	0,4	0,4	0,2	0,5	1,4
1947	1,5	0,8	0,7	0,7	1,8
1949	4,2	1,9	1,1	1,0	0,9
1951	16,2	7,8	22,4	5,4	5,1
1953	19,7	8,9	22,6	8,0	4,6
1955	23,4	10,6	25,2	8,8	5,3
1957	23,5	10,9	22,2	8,8	5,9
1959	23,4	12,5	11,7	6,2	4,5
1960	27,2	13,9	15,7	6,3	4,3
1961	30,9	14,1	19,8	4,8	3,5

Rozwój pogłowia został scharakteryzowany liczbami zawartymi w tablicach od nr 9 do 14. Jak wynika z danych dla pierwszych lat do 1949 roku włącznie, gospodarstwa państwowe miały wysoce niedostateczną obsadę inwentarza (tablica nr 9, 10). W czerwcu 1946 roku, a więc już po przeszło rocznym okresie istnienia gospodarstw państwowych i po powstaniu PNZ dysponowały one przeciętnie na terenie woj. olsztyńskiego nawet nie po jednej całej sztuce poszczególnych gatunków zwierząt na 100 ha (tablica nr 10). Pod tym względem woj. olsztyńskie stało już wówczas najgorzej w Polsce. (Sprawozdanie Zarz. Centr. PNZ za lipiec 1946 rok, Archiwum WZ PGR). Następne miesiące przynoszą stopniową poprawę. Choć w kolejnych dwóch latach corocznie ilość pogłowia poszczególnych gatunków zwierząt ulega podwojeniu, to i tak obsada w roku 1948 i 1949 jest niebywale niska (tablica nr 9). Sytuacja jest wręcz denerwująca. Gospodarstwa dysponowały bowiem dużą ilością pomieszczeń inwentarskich i posiadały olbrzymie ilości zielonek oraz siana, a nie mogły zdobyć inwentarza, by istniejące pomieszczenia i pasze wykorzystać. Ogólne wyniszczenie pogłowia w kraju przez okupanta uniemożliwiło dokonanie przetrzów inwentarza żywego z innych rejonów Polski.

Zasadniczy przełom w zakresie pogłowia inwentarza żywego zostaje dokonany w PGR woj. olsztyńskiego w II połowie 1949 roku i pierwszej połowie 1950 roku. Prawie w każdym gatunku zwierząt wzrost jest kilkakrotny. Pod-

stawą tego wzrostu były poważne zakupy dokonywane na terenie całego kraju. Wysokie tempo przyrostu bydła, trzody chlewnej i owiec utrzymuje się do roku 1954. Wzrost liczby koni został zahamowany w roku 1950—1951 na skutek coraz mocniejszego lansowania zamiast żywej mechanicznej siły pociągowej. Między rokiem 1955 a 1957 we wszystkich gatunkach zwierząt zachodzą minimalne zmiany ilościowe. W bydło rok 1958 zaznaczył się lekkim spadkiem ogólnej liczby pogłowia przy równoczesnym poważnym wzroście liczby krów. Od roku 1959 następuje z roku na rok poważny wzrost pogłowia bydła. Zmieniają się jednak kierunki tego wzrostu. W przeciwieństwie do poprzedniego okresu dużo szybsze jest tempo wzrostu liczby młodzieży aniżeli krów. Przyczyną tego wzrostu jest w głównej mierze wyraźna poprawa rentowności zarówno produkcji mleka, jak i żywca wołowego. Podstawą poprawy rentowności jest przede wszystkim zwyżka cen płaconych za te produkty PGR-om. W wypadku trzody chlewnej i owiec zadecydował w głównej mierze moment opłacalności. Konie eliminuje rozwój traktoryzacji.

Tabl. 11. Obsada inwentarza żywego w sztukach dużych* na 100 ha użytków rolnych w gospodarstwach państwowych i chłopskich w woj. olsztyńskim w latach 1946 do 1961

Lata	Ilość sztuk dużych na 100 ha użytków rolnych									
	Bydło		Trzoda chlewna		Owce		Konie		Razem	
	Państw. gospod.	Chłop. gospod.	Państw. gospod.	Chłop. gospod.	Państw. gospod.	Chłop. gospod.	Państw. gospod.	Chłop. gospod.	Państw. gospod.	Chłop. gospod.
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
1949—1961	16,49	22,32	2,66	5,56	0,51	1,38	4,50	11,62	24,16	40,88
1946—1948	1,41	7,05	0,10	1,25	0,07	0,30	1,91	5,49	3,49	14,09
1949—1951	10,09	17,16	1,15	3,78	0,34	0,91	4,73	10,86	16,71	32,72
1952—1954	15,75	21,07	3,20	5,45	0,61	1,73	4,46	11,81	24,02	40,06
1955—1957	18,80	24,94	3,41	6,46	0,61	1,72	4,45	11,45	27,38	44,57
1958—1960	19,77	26,38	2,34	6,61	0,46	1,21	4,31	12,37	26,75	46,57
1961	24,74	31,39	2,98	7,89	0,39	1,13	3,35	12,67	31,46	53,09

* a) Współczynniki przeliczeniowe sztuk efektywnych (statystycznych) na duże: 1 szt. bydła = 0,8 szt. dużej, 1 szt. trzody chlewnej = 0,15 szt. dużej, 1 szt. owiec = 0,08 szt. dużej, 1 szt. koni = 1 szt. duża.

Jedną z przyczyn zwolnienia tempa rozwoju pogłowia inwentarza żywego PGR jest odczuwany od szeregu lat brak pomieszczeń. Kiedy istniał nadmiar budynków w stosunku do posiadanego pogłowia, niedostatecznie remontowano i minimalnie budowano nowe pomieszczenia. Kurczyła się dlatego ilość stanowisk, pogłowie zaś zwiększało się. Już około roku 1953 zaczyna wzrastać liczba gospodarstw, w których brak pomieszczeń utrudnia dalszy wzrost ilości inwentarza żywego. Problem ten z roku na rok narastał. Poważny wzrost nakładów w ostatnich latach na remonty kapitalne posiadanych pomieszczeń oraz budowa nowych łągodzi istniejące trudności, ale ich nie rozwiązuje w całości. Zamierzony poważny rozwój pogłowia bydła będzie dlatego wymagał dalszych dużych nakładów na budownictwo inwentarskie.

Drugim hamulcem, choć mniej ostro występującym, był problem użytków zielonych. Produkcja zielonek w pierwszych latach o wiele przewyższała potrzeby. Zaniedbano dlatego pielęgnację i uprawę łąk oraz pastwisk. W rezultacie stopniowo spadała ich produkcja. Od szeregu lat wiele gospodarstw zaczyna odczuwać brak zielonek i siana. Dla zapobieżenia tym brakom rozwinięły się w ostatnich latach nakłady na meliorację istniejących użytków zielo-

nych oraz na zakładanie nowych pastwisk. Poza tym rozbudowano inne elementy bazy paszowej.

Wraz ze zmianami ilościowymi zachodziły poważne zmiany jakościowe inwentarza żywego. Wzrasta przede wszystkim stopniowo wydajność mleka w przeliczeniu na 1 krowę, zwiększają się przyrosty wagi w przeliczeniu na 1 sztukę itp. Z roku na rok zwiększa się ilość sztuk zarodowych. Pogłowie jest coraz bardziej wyrównane. Stwarza się podstawy wzrostu produkcji zwierzęcej, a pośrednio roślinnej.

Tabl. 12. Porównanie obsady inwentarza żywego liczonego w sztukach dużych na 100 ha użytków rolnych między gospodarstwami państwowymi a gospodarką chłopską w woj. olsztyńskim w latach 1946 do 1961

Lata	Ilość inwentarza żywego w sztukach dużych na 100 ha użytków rolnych		Procentowy stosunek obsady inwent. żywego w gosp. państw. do gosp. chłopskiej przyjętej za 100 % (kol 2:3)
	Państw. gospodarstwa	Chłopskie gospodar.	
1	2	3	4
1946	1,54	7,11	21,65
1947	3,22	10,79	29,84
1949	7,86	30,35	25,90
1951	20,60	35,66	57,76
1953	24,51	39,96	61,33
1955	28,86	43,38	66,52
1957	27,13	44,81	60,54
1959	25,83	50,82	50,82
1960	28,51	48,07	59,30
1961	31,46	46,00	68,39

Na skutek różnego tempa rozwoju poszczególnych gatunków zwierząt zmienia się struktura pogłowia. Rośnie szybko udział bydła w ogólnym stanie стада, a maleje powoli liczba koni. W latach 1958—1960 wybitnie spada udział trzody chlewnej w ogólnym stanie inwentarza (tablica nr 11). Nieco inny jest przebieg rozwoju pogłowia w gospodarce chłopskiej (tablica nr 11). Inne jest również tempo zmian w strukturze pogłowia. W ostatnich latach tempo rozwoju pogłowia inwentarza żywego w PGR jest dużo szybsze aniżeli w gospodarce chłopskiej (tablica nr 12).

2) Zróżnicowanie w stanie pogłowia inwentarza żywego między poszczególnymi powiatami

Poważne różnice w obsadzie inwentarza żywego istnieją między poszczególnymi powiatami. (Tablica 13 i 14). Rozpiętość w obsadzie sztuk dużych na 100 ha użytków rolnych waha się w roku 1961 w granicach od 24,3 w pow. Braniewo do 42,1 w pow. Mrągowo. Niska jest obsada w powiatach południowych województwa. Powiaty te mają przede wszystkim dużo mniejszą ilość bydła, ale za to produkuje w pogłowiu trzody chlewnej (tablica nr 13). Sytuacja ta jest w głównej mierze wynikiem istniejących warunków przyrodniczych. Część południowa ma dużo lepsze warunki do produkcji ziemniaka, stanowiącego dotychczas podstawę żywienia trzody chlewnej. Region północny natomiast posiada dużo lepsze warunki dla wytwarzania zielonek i siana będących cennym składnikami w żywieniu bydła.

Tabl. 13. Poglówie zwierząt gospodarskich państwowych gospodarstw rolnych w powiatach woj. olsztyńskiego w przeliczeniu sztuk efektywnych na 100 ha użytków rolnych w latach 1951, 1956 i 1961

Lp.	Powiaty	Sztuk efektywnych na 100 ha użytków rolnych								
		bydło			trzoda chlewna			konie		
		1951	1956	1961	1951	1956	1961	1951	1956	1961
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
1	Bartoszyce	17,7	32,0	32,3	9,9	22,7	23,4	10,3	4,5	7,3
2	Biskupiec	16,3	29,7	32,1	12,2	26,4	15,6	3,7	3,5	4,6
3	Braniewo	5,6	15,1	24,7	2,7	8,5	10,5	2,1	2,6	2,9
4	Działdowo	11,4	20,8	29,1	15,0	34,5	25,7	4,2	3,1	4,5
5	Giżycko	16,8	26,4	30,7	14,2	26,2	25,5	3,5	3,8	4,8
6	Górowo	12,9	28,1	33,1	8,2	19,2	16,3	3,9	3,8	4,0
7	Łława	10,1	32,0	28,4	10,1	39,4	29,9	3,8	5,0	10,4
8	Ketrzyn	14,9	30,5	36,6	9,7	20,9	24,3	5,8	4,6	5,6
9	Lidzbark Warm.	14,0	22,2	33,3	11,3	19,5	21,7	3,9	3,5	4,8
10	Morąg	14,4	30,4	30,2	13,2	25,2	21,3	5,6	4,5	5,7
11	Mrągowo	11,3	29,8	40,7	9,2	31,1	25,5	2,5	5,0	5,7
12	Nidzica	10,4	19,1	22,9	6,8	23,7	12,9	3,9	3,8	5,0
13	Nowe Miasto	12,4	29,5	33,9	19,6	34,3	41,1	5,6	6,4	8,8
14	Olsztyn	19,5	29,5	34,6	18,3	33,7	34,4	5,6	3,5	5,6
15	Ostróda	11,0	25,3	38,4	8,8	28,2	28,5	5,2	4,9	6,7
16	Pasłęk	14,9	33,4	33,0	15,3	29,2	22,5	7,5	5,2	7,0
17	Pisz	7,3	20,5	27,7	4,7	21,2	22,3	2,4	3,5	4,9
18	Szczytno	8,4	18,8	24,4	8,3	17,6	22,9	3,2	3,2	4,1
19	Węgorzewo	17,5	31,8	36,8	7,3	31,2	10,4	3,8	4,4	4,3
Województwo razem		13,4	25,6	31,7	10,5	23,8	21,3	4,7	4,1	5,2

Poszczególne powiaty cechują się również różnym tempem rozwoju między poszczególnymi latami. Powiaty południowe oraz pow. braniewski należały w roku 1951 do najsłabiej wyposażonych w inwentarz żywy. Nie wszystkie zdołały te zaległości odrobić. Bardzo duże są różnice między poszczególnymi powiatami w tempie rozwoju inwentarza żywego na 100 ha użytków rolnych po roku 1956. Niektóre, jak np. Bartoszyce, Biskupiec, Łława, Morąg, Pasłęk i Węgorzewo, wykazują minimalny wzrost. Dużym postępem w tym zakresie legitymują się takie powiaty, jak Braniewo, Działdowo, Lidzbark, Mrągowo, Nowe Miasto, Ostróda i Pisz. We wszystkich powiatach obsada inwentarza żywego przeliczonego na 100 ha użytków rolnych w sztukach dużych jest wyższa w gospodarstwach chłopskich aniżeli w PGR. W tym względzie różnice między poszczególnymi powiatami są bardzo poważne. (Tablica nr 14). Zachodzą również wspomniane już różnice w strukturze stada. Na uwagę zasługuje fakt, że za wyjątkiem pow. Braniewo we wszystkich powiatach w PGR wyższy jest udział bydła w ogólnym stanie pogłowia niż w gospodarce chłopskiej. Świadczy to o bardziej właściwym dostosowaniu struktury pogłowia do najsłuszniejszego w warunkach olsztyńskich kierunku produkcyjnego.

Sumując, stwierdzić należy, że stan ilościowy pogłowia inwentarza żywego w PGR woj. olsztyńskiego był i jeszcze jest niedostateczny w stosunku do wymagań rolnictwa intensywnego. Prawidłowa jest natomiast struktura pogłowia. Słuszne są również zarysowane w ostatnich latach tendencje rozwojowe.

Tabl. 14. Obsada inwentarza żywego bydła, trzody chlewnej i koni w sztukach dużych na 100 ha użytków rolnych w powiatach województwa olsztyńskiego

Lp.	Powiaty	Ilość sztuk dużych na 100 ha użytków rolnych				Procentowy udział bydła w całości stada w 1961 r.		Stosunek obsady PGR do gosp. całk = 100 w 1961 r.
		w P G R			Gosp. całk.	PGR	Gosp. całk.	
		1951	1956	1961	1961			
1	2	3	4	5	6	7	8	9
1	Bartoszyce	25,9	33,5	36,6	74,0	70,5	73,1	49,5
2	Biskupiec	18,5	31,3	31,7	37,4	81,1	57,0	84,8
3	Braniewo	7,0	16,0	24,3	42,2	81,5	68,7	57,6
4	Działdowo	15,9	24,9	31,8	44,2	73,6	58,8	71,9
5	Giżycko	19,0	28,8	32,4	47,4	75,9	63,1	68,4
6	Górowo	15,4	29,2	32,9	47,4	80,5	70,0	69,4
7	Hawa	13,4	36,5	37,6	56,9	60,4	56,8	66,1
8	Kętrzyn	19,2	32,1	38,5	48,2	76,1	66,0	79,9
9	Lidzbarsk Warm.	16,8	24,2	34,7	52,3	76,7	67,3	65,6
10	Morąg	19,1	32,6	33,1	50,4	73,1	63,1	65,7
11	Mrągowo	11,9	33,5	42,1	45,7	77,4	66,7	92,1
12	Nidzica	13,2	22,7	25,2	38,7	72,6	61,8	65,1
13	Nowe Miasto	18,4	35,1	41,9	59,4	64,2	55,7	70,5
14	Olsztyn	23,9	32,2	38,5	46,3	71,9	60,5	83,2
15	Ostróda	15,3	29,3	41,7	50,9	73,6	62,8	82,6
16	Paśćk	21,7	36,3	36,8	54,2	71,7	65,9	67,9
17	Pisz	8,9	23,1	30,4	38,1	73,0	62,7	79,8
18	Szczytno	11,1	21,7	27,0	35,6	72,2	61,5	75,9
19	Węgorzewo	18,9	34,5	35,3	51,2	83,3	67,0	68,9
Województwo razem		17,0	28,2	33,8	46,0	75,1	65,5	73,5

V. WYPOSAŻENIE W ZAKRESIE SIŁY POCIĄGOWEJ, MECHANIZACJI, BUDOWNICTWA I NAWOZÓW MINERALNYCH

1) Siła pociągowa

W pierwszej fazie zasiedlania obok człowieka najważniejszym elementem produkcji była siła pociągowa. Bez inwentarza produkcyjnego można było pierwsze lata gospodarować, a bez siły pociągowej — nie. Stan siły pociągowej limitował możliwości produkcyjne rolnictwa. Odziedziczona w roku 1945 w tym zakresie sytuacja przedstawiała się bardzo źle. Początek był właściwie równy zeru. Wszelkie środki lokomocji zabrała uciekająca ludność cywilna oraz wojsko niemieckie. W dniach ucieczki konie i traktory stanowiły dla ludności wiejskiej najczęściej jedyne środki transportu. Po przejściu frontu koni żywych prawie wcale nie było, a pozostawione traktory były uszkodzone. W tej sytuacji wiele rodzin chłopskich początkowo uprawiało ziemię łopatą. W gospodarstwach dużych należało to uznać za absurdalne. Zachodzące w poszczególnych latach zmiany w zakresie siły pociągowej obrazują tablice nr 15, 16, 17.

W sytuacji powojennej główną troską administracji gospodarstw państwowych było zdobycie siły pociągowej. Ze względu na brak środków zakupywano konie na terenie Ziemi Dawnych w minimalnych ilościach. Część jednostek pociągowych uzyskały gospodarstwa na skutek wyremontowania niektórych porzuconych traktorów. W tym zakresie poważnie konkurowało z gospodarstwami państwowymi Państwowe Przedsiębiorstwo Traktorów i Maszyn Rolniczych, którego oddział stworzyli wiosną 1945 roku na terenie woj. olsztyń-

skiego wydelegowani z Łodzi pracownicy. Przedsiębiorstwo to uległo w roku 1946 likwidacji, a na jego miejsce utworzono przedsiębiorstwo pod nazwą Techniczna Obsługa Rolnictwa. Zajęło się ono głównie remontami silników. Traktory natomiast przekazano do PNZ. Poza brakiem warsztatów i mechaników największą przeszkodą w dokonywaniu remontów traktorów był w pierwszych latach zupełny brak części zamiennych.

Poważną zmianę w zakresie zaopatrzenia w siłę pociągową przynoszą traktory dostarczone w ramach UNRRA. Praktycznie korzystano z tych dostaw znacznie mniej aniżeli by to wynikało z otrzymanych ilości. Były to prawie wyłącznie traktory o małej mocy. Nadawały się bardziej do gospodarstw mniejszych i na gleby lżejsze, będące w dobrej kulturze aniżeli na odłogi w sfalowanym terenie o kamienistych, zwięzłych glebach.

Niemniejszym mankamentem otrzymanych traktorów była bardzo duża ilość różnych typów. Poza Ursusami oficjalna sprawozdawczość PNZ rozróżniała aż 38 różnych typów traktorów. (Sprawozdanie Zarz. Centr. PNZ za 1949 rok,

Tabl. 15. Stan mechanicznej i żywej siły pociągowej w państwowych gospodarstwach rolnych woj. olsztyńskiego w latach 1946 do 1961

Lata	Traktory fizyczne sztuk	Traktory przeliczeniowe sztuk	Traktory w jedn. pociągowych	Konie robocze w sztukach	Razem jedn. pociągowej
1	2	3	4	5	6
1946	388	388	1940	4440	6380
1947	924	924	4620	5410	10030
1949	2384	2178	10890	10877	21767
1951	2902	2878	14390	14394	28784
1953	2853	3123	15615	13804	29419
1955	3075	3922	19610	16068	35678
1957	3123	4109	20545	14485	35030
1959	3102	4052	20260	13834	34094
1960	3035	3994	19970	12478	32448
1961	3286	4020	19368	10601	29969

* a) Traktor przeliczeniowy = 15 KM = 5 jednostek pociągowych = 5 koni roboczych.

** b) Jednostka pociągowa = 3 KM = Koń roboczy.

Archiwum WZ PGR). Różniły się one między sobą również rodzajem zużywanego paliwa. W dodatku dystrybutorzy nie pomyśleli dostatecznie wcześniej o tym, aby do określonych rejonów kierowac jedolite typy albo co najwyżej dwa, trzy. W rezultacie traktorzyści i pracownicy warsztatów naprawczych nie mogli dokładnie poznać wszystkich traktorów. Brak było części zamiennych. Istniejące rozproszenie typów utrudniało uzupełnienie traktorów remontowanych częściami z wycofanych z produkcji. Trudności pogłębiał fakt, że każdy traktor miał tylko do niego dostosowane maszyny i narzędzia towarzyszące. Zdarzało się, że traktor działał, a narzędzia towarzyszące były uszkodzone lub nie było ich w ogóle. Bywało i odwrotnie.

Nie bez znaczenia było i to, że nie dysponowaliśmy kadrą traktorzystów. Po przeszkoleniu na krótkich kursach traktorzyści uczyli się właściwie dopiero w czasie pracy na otrzymanych ciągnikach. Niski poziom kwalifikacji naszych mechanizatorów przy braku zaplecza remontowego i części zamiennych spowodował, że otrzymane z UNRRA traktory uległy bardzo szybko zniszczeniu.

Dużo bardziej udany był, zapoczątkowany już w pierwszych latach, import czeskich „Zetorów”. Najlepszym rozwiązaniem, przy posiadanym przez nas

niskim poziomie kadr mechanizatorów rolnictwa, było uruchomienie już na początku planu 3-letniego produkcji ciągników „Ursus”. Główną zaletą tego ciągnika była nieskomplikowana konstrukcja i łatwość obsługi. Na nim wyszkoliło się masę dobrych traktorzystów i dlatego można było przejść w ostatnich latach na produkcję nowszego modelu traktora „Ursus C 325”.

Przy istnieniu dużej liczby koni, którymi można wykonywać w zasadzie każdą pracę w gospodarstwie rolnym, zadowalał kiedyś tylko jeden typ traktora. W miarę wzrostu mechanicznej siły pociągowej i równoczesnego ograni-

Tabl. 16. Ilość jednostek pociagowych w przeliczeniu na 100 ha użytków rolnych i gruntów ornych oraz stopień zmechanizowania siły pociągowej w państwowych gospodarstwach rolnych woj. olsztyńskiego w latach od 1946 do 1961

Lata	Ilość jednostek pociagowych na 100 ha		Zmiany w stosunku do r. 1960 = 100% jedn. pociąg. na 100 ha uż. rolnych	Stopień zmechanizowania siły pociągowej
	użytków rolnych	gruntów ornych		
1	2	3	4	5
1946	2,3	3,0	22,4	30,4
1947	4,6	6,1	44,8	46,1
1949	9,9	13,1	95,8	50,0
1951	10,2	13,5	98,1	50,0
1953	9,8	13,1	94,8	53,1
1955	11,2	14,7	108,1	55,0
1957	10,6	14,2	102,5	58,6
1959	10,7	15,0	103,2	59,4
1960	10,4	14,3	100,0	61,5
1961	9,5	13,2	91,4	64,3

czenia liczby koni coraz bardziej wyłaniała się potrzeba posiadania kilku typów ciągników. W naszym regionie istnieje największe zapotrzebowanie na gąsienicowe ciągniki o dużej mocy. Są one lepsze od kołowych do pracy w terenie falistym oraz na glebach ciężkich.

Obok traktorów bardzo duże zastosowanie, szczególnie w pierwszych latach po wojnie, miały konie. Do roku 1952 istniała mniej więcej równowaga między liczbą mechanicznych jednostek pociagowych a liczbą koni roboczych. Od roku 1952 coraz bardziej rośnie stopień zmechanizowania siły pociągowej. Należy dodać, że faktyczne zastosowanie żywej siły pociągowej było wyższe aniżeli by to wynikało z danych zawartych w tablicach nr 15 i 16. Uwaga ta odnosi się szczególnie do pierwszych lat po wojnie. Z reguły było tak, że w czasie nasilonych prac wykorzystywano prawie wszystkie konie, natomiast bardzo wiele traktorów figurowało w sprawozdawczości, a faktycznie były to od lat nie eksploatowane wraki. Niektóre traktory pracowały z bardzo dużymi przerwami w związku z koniecznością ciągłego ich remontu. Np. w listopadzie 1946 roku na ogólny stan 755 traktorów w PNZ woj. olsztyńskiego czynnych było tylko 411, czyli zaledwie 54%. (Sprawozdanie Zarz. Centr. PNZ z listopada 1946 roku), a w lutym 1947 roku tylko 42,6%, zaś w dniu 1 stycznia 1949 roku — 49,4%. W poszczególnych latach proporcja między traktorami czynnymi a nieczynnymi układała się bardzo różnie. Najgorzej było bezpośrednio po wojnie, a następnie w okresie wykuszania się z produkcji traktorów z dostaw UNRRA. Nienajlepsza była również sytuacja w latach pięćdziesiątych. Dopiero w ostatnich latach liczba traktorów wykazywana w ewidencji jest bardzo bliska ilości

faktycznie użytkowanej w gospodarstwach państwowych. Stąd liczby podawane w tablicy nr 15 i następnych, aczkolwiek oparte o oficjalną sprawozdawczość, wymagają pewnej korekty.

Jak wynika z tablicy nr 17, zachodzi bardzo duże zróżnicowanie między poszczególnymi powiatami w wyposażeniu w siłę pociągową. Jest rzeczą charakterystyczną, że istniejące różnice nie pokrywają się w zasadzie z różnicami w jakości gleby. Powiaty północne i środkowe znane z bardzo ciężkich gleb, często mocno sfalowanych, mają na ogół mniej koni w przeliczeniu na 100 ha aniżeli powiaty dysponujące lżejszymi glebami. Dla przykładu Kętrzyn ma 9,5, Biskupiec 9,1, Szczytno zaś 12,1, Działdowo zaś 15 jednostek pociągowych na 100 ha użytków rolnych. Niemniejsze zróżnicowanie między poszczególnymi powiatami występuje w zakresie stopnia zmechanizowania siły pociągowej. Również i w tym zakresie dość trudno dopatrywać się jakiejś uzasadnionej regularności.

Tabl. 17. Siła pociągowa państwowych gospodarstw rolnych w powiatach woj. olsztyńskiego przeliczona na 100 ha użytków rolnych w roku 1956 i 1961

L. p.	P o w i a t y	Jednostek pociągowych na 100 ha użytków rolnych						Stopień zmechanizowania siły pociąg.	
		Mechanicz.		Żywych		Razem		1956	1961
		1956	1961	1956	1961	1956	1961		
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1	Bartoszyce	7.4	7.1	4.5	3.1	11.9	10.2	62,0	69,5
2	Biskupiec	5.9	7.3	3.5	1.8	9.4	9.1	62,8	80,2
3	Braniewo	6.7	5.3	2.6	3.3	9.3	8.6	72,0	61,2
4	Działdowo	4.8	11.2	3.1	3.8	7.9	15.0	60,8	74,5
5	Giżycko	5.5	7.5	3.8	3.7	9.3	9.2	58,9	81,5
6	Górowo	7.1	7.2	3.8	3.1	10.9	10.3	65,1	69,7
7	Ilawa	6.0	7.7	5.0	3.3	11.0	11.0	54,3	69,8
8	Kętrzyn	7.7	8.3	4.6	1.2	12.1	9.5	63,5	87,3
9	Lidzbark	5.0	9.1	3.5	6.0	8.5	15.1	58,8	60,1
10	Morań	5.0	6.0	4.5	3.4	9.5	9.4	52,6	63,9
11	Mrańgowo	6.7	6.4	5.0	4.8	11.7	11.2	57,1	57,2
12	Nidzica	5.1	6.2	3.8	3.6	8.9	9.8	57,1	63,2
13	Nowe Miasto	5.1	7.7	6.4	3.5	11.5	11.0	44,3	69,8
14	Olsztyn	5.8	7.9	3.5	4.5	9.3	12.4	62,1	63,5
15	Ostróda	6.6	7.3	4.9	1.5	11.5	8.8	57,4	82,6
16	Paślęk	6.9	7.3	5.2	5.1	12.1	12.4	57,0	58,9
17	Pisz	5.3	5.3	3.5	5.2	8.8	10.5	60,2	50,3
18	Szczytno	7.2	7.1	3.2	5.0	10.4	12.1	69,2	58,6
19	Węgorzewo	8.8	8.3	4.4	3.4	13.2	11.7	66,5	70,9
	Wojew. razem	6,2	6,6	4,1	3,3	10,3	9,9	60,6	66,8

Mimo dużej poprawy w zakresie eksploatacji ciągników w gospodarstwach państwowych nie wydaje się w pełni uzasadniony następujący od roku 1958 spadek liczby traktorów w przeliczeniu na 100 ha użytków rolnych. W miarę intensyfikacji produkcji oraz wzrostu stopnia mechanizacji poszczególnych prac liczyć się należy nie tylko z utrzymaniem obecnego stanu, ale nawet z pewnym wzrostem ilości siły pociągowej. W pełni uzasadniony natomiast będzie dalszy wzrost tempa zastępowania siły żywej mechaniczną siłą pociągową. Wzrost mechanizacji musi powodować wzrost traktoryzacji. Konie mechaniczne powinny zastępować wysiłek człowieka.

2) Mechanizacja

W ostatnich latach mechanizacja procesów produkcyjnych nabiera coraz większego znaczenia. Od niej w głównej mierze zależy wzrost wydajności pracy. Stanowi więc ona problem podstawowy w nowoczesnym rolnictwie. Pełna możliwość jej stosowania istnieje tylko w gospodarstwach dużych. O przewadze produkcji rolnej jednego państwa nad drugim decyduje w pierwszym rzędzie stopień zmechanizowania rolnictwa. Przynależność rolnictwa — to przede wszystkim rozwój mechanizacji. Przy nowoczesnych środkach produkcji nawet jakość ziemi nie jest tak istotna, jak dobrze rozwiązany problem mechanizacji.

W naszych warunkach, szczególnie w pierwszych latach po wojnie, kiedy poziom zmechanizowania rolnictwa był bardzo niski, cała uwaga koncentrowała się przede wszystkim na mechanizacji prac polowych. Stąd jej rozwój wiązał się najściślej z omówionym rozwojem siły pociągowej. Utało się nawet u nas mniemanie, że poziom mechanizacji rolnictwa jest wprost proporcjonalny do liczby traktorów. Nie ulega wątpliwości, że mechanizacja produkcji polowej oparta o mechaniczną siłę pociągową jest najbardziej właściwa. Można ją jednak rozwijać w oparciu o silniki elektryczne i spalinowe w przetwórstwie rolnym i w produkcji zwierzęcej, przy omłotach, czyszczeniu ziarna itp. bez użycia traktora. W gospodarstwach chłopskich podniósł się ostatnio poziom mechanizacji przez szerokie stosowanie maszyn i narzędzi rolniczych o traktacji konnej. Nie można dlatego identyfikować mechanizacji i traktoryzacji, choć są one ze sobą w rolnictwie ściśle powiązane. Mechanizacja procesów produkcyjnych ma szczególne znaczenie przy występującym braku siły roboczej, tak jak to miało miejsce do niedawna w gospodarstwach państwowych woj. olsztyńskiego. Ten moment w głównej mierze powodował dużą troskę o rozwój mechanizacji w PGR.

Bezpośrednio po wojnie występował w woj. olsztyńskim nawet pewien nadmiar niektórych maszyn i narzędzi rolniczych. Chodzi tu oczywiście o względny nadmiar, a mianowicie o nadwyżkę w stosunku do czynnych w owym czasie ciągników i w stosunku do posiadanej siły pociągowej oraz siły roboczej. Było ich natomiast zbyt mało w stosunku do objętego areału. W miarę zagospodarowywania coraz to nowych posiadłości wystąpił nie mniejszy brak maszyn i narzędzi rolniczych aniżeli traktorów i koni. Dostawy z UNRRA tylko przejściowo złagodziły sytuację. Wystąpiły te same bolączki jak w zakresie omówionej traktoryzacji, a mianowicie: brak części zamiennych, warsztatów remontowych, kadry mechanizatorów, mnogość typów maszyn i narzędzi, nie-

Tabl. 18. Stan podstawowych maszyn rolniczych w państwowych gospodarstwach rolnych woj. olsztyńskiego w latach 1950 do 1960 w sztukach

Lata	Siewniki zbożowe	Sadzarki do ziemniaków	Kombajny zbożowe	Kosiarki	Snopowiązałki	Kopaczki do ziemniaków
1	2	3	4	5	6	7
1950	1 497	47	4	1 536	1 471	1 268
1951	1 409	94	4	1 354	1 343	1 096
1953	1 463	266	72	1 421	1 449	1 052
1955	1 615	406	235	1 392	1 029	1 049
1957	1 662	437	414	1 543	1 171	1 359
1959	1 867	332	390	2 526	1 649	1 699
1960	1 711	245	389	2 462	1 761	1 604

dostosowanie typów do warunków itp. Pomoc ze strony własnego przemysłu była w pierwszych latach po wojnie dużo mniejsza aniżeli w zaopatrzeniu w traktory.

Jedną z największych bolączek, która przez długie lata dokuczala PGR były:
1) niedostateczna ilość maszyn i narzędzi dostarczonych dla potrzeb PGR,
2) dalece niedostateczna jakość szczególnie pod względem wykonawstwa

Tabl. 19. Stan podstawowych maszyn rolniczych w państwowych gospodarstwach rolnych woj. olsztyńskiego w latach 1950 do 1960 w sztukach na 1000 ha gruntów ornych

Lata	Siewniki zbożowe	Sadzarki do ziemniaków	Kombajny zbożowe	Kosiarki	Snopowiązałki	Kopaczki do ziemniaków
1	2	3	4	5	6	7
1950	7,96	0,25	0,02	8,17	7,82	6,74
1951	7,35	0,42	0,02	6,10	6,04	4,94
1953	5,99	1,09	0,29	5,82	5,94	4,31
1955	6,22	1,56	0,91	5,36	3,40	4,04
1957	6,30	1,66	1,57	5,84	4,44	5,15
1959	7,66	1,36	1,60	10,36	6,77	6,97
1960	7,12	1,02	1,60	10,25	7,33	6,67

i doboru materiału do ich wytworzenia mimo na ogół dobrych rozwiązań konstrukcyjnych, 3) zbyt wąski asortyment maszyn zarówno co do możliwości mechanizacji poszczególnych prac, jak i pod względem ich dostosowania do zróżnicowanych warunków glebowych. Główny nacisk został położony na mechanizację prac polowych i to nie wszystkich. Najwięcej uwagi poświęcono orkom i bronowaniu oraz siewom, sprzętowi i omłotom zbóż. Dużo gorzej wyglądało zaopatrzenie w maszyny i narzędzia do polowych prac pielęgnacyjnych, rozsiewania nawozów, sprzętu siana, okopowych, roślin przemysłowych, suszarnictwa, czyszczalnictwa itp.

Z danych zawartych w tablicach 18 i 19 wynika, jakoby w wyposażeniu PGR w podstawowe maszyny rolnicze nie zachodziły większe zmiany. Przy analizie tych liczb należy mieć na uwadze to, że w poprzednich latach, podobnie jak w traktorach, było wiele maszyn figurujących tylko w ewidencji, ale faktycznie nieczynnych. Z reguły większość z nich od lat stała „w pokrzywach” i czekała na kasację oraz oddanie na złom.

Zasadniczy przełom następuje dopiero w ostatnich latach. PGR otrzymują coraz więcej maszyn podstawowych, takich jak traktory, pługi, siewniki zbożowe, snopowiązałki, kombajny, młocarnie itp., a równocześnie pojawia się coraz więcej innych maszyn. Rozszerza się asortyment dostarczanych rolnictwu maszyn i narzędzi. Coraz to nowe procesy wykonywane są mechanicznie. Istnieje duża poprawa w rozwiązaniach konstrukcyjnych oraz w jakości wykonania otrzymywanego sprzętu. Rozbudowane zostało zaplecze remontowe. Przy obsłudze i remontach pracuje wielu wykwalifikowanych pracowników. Coraz więcej zainteresowania budzi rozwój mechanizacji w produkcji zwierzęcej poprzez wprowadzenie transportu wewnętrznego, samoczynnych poideł, mechanicznego udoju, mechanicznego przygotowania pasz itp.

Wiele spraw z zakresu mechanizacji jest dopiero w trakcie rozwiązywania. Z ważniejszych należy wymienić: 1) zaopatrzenie gospodarstw na ciężkich glebach w mocniejsze maszyny i narzędzia, 2) zaopatrzenie w maszyny i aparaty do rozpylania oraz rozpryskiwania stosowanych ostatnio coraz szerzej

w rolnictwie środków chemicznych oraz do rozsiewania i rozlewania nawozów mineralnych, wapna itp., 3) zaopatrzenie w kombajny do zbioru nie tylko zboża, ale i okopowych oraz zielonek, roślin przemysłowych itp., 4) rozbudowa suszarnictwa-czyszczalnictwa oraz magazynów, a szczególnie przechowalni ziemniaków, 5) rozwiązanie mechanizacji bardzo szerokiego wachlarza prac podwórzowych, w magazynach, a szczególnie w produkcji zwierzęcej.

Na podnoszenie mechanizacji PGR woj. olsztyńskiego otrzymują od państwa ogromne sumy. Inwestycje na mechanizację wzrosły z 88,5 miliona zł w roku 1956 do 113,9 milionów zł w roku 1960, czyli z 30 tys. na 38 tys. rocznie na 100 ha użytków rolnych. (Sprawozdania WZ PGR Olsztyn). Co prawda jest to w roku 1960 najniższy wskaźnik w kraju. Rekompensują go częściowo duże nakłady z lat dawniejszych oraz lepsze wykorzystanie posiadanych maszyn i narzędzi na skutek posiadania na ogół większych pól aniżeli najczęściej w mniejszych gospodarstwach innych województw. Poważny rozwój mechanizacji następuje również w bieżącej 5-latce. Wzrost mechanizacji, a szczególnie wyższa wydajność posiadanych maszyn, na tyle podniosła wydajność pracowników PGR, że można było poważnie zmniejszyć stan zatrudnienia w ostatnich latach. Równoczesny wzrost intensyfikacji produkcji i rozwijanie kierunków bardziej pracochłonnych w dużym stopniu zahamuje dalsze obniżanie stanu zatrudnienia. Konieczny natomiast będzie dalszy szybki rozwój mechanizacji przez zastępowanie pracy ludzi i koni maszynami oraz podnoszenie na wyższy poziom zmechanizowania prac, z których już udział żywej siły został wyeliminowany. Na porządku dnia staje problem kompleksowej mechanizacji oraz automatyzacji w rolnictwie.

3) Budownictwo

Oparciem dla produkcji są zabudowania. Przez pierwsze lata po wojnie nie odczuwało się w województwie olsztyńskim poważniejszego braku w tym zakresie. Gospodarstwa, w których całkowicie zniszczone zostały zabudowania, jak w większości gospodarstw pow. braniewskiego, nie były w ogóle zagospodarowywane. Zaczęto najpierw zagospodarowywać majątki mające kompletne zabudowania. W następnej kolejności te, które miały częściowo zniszczone zabudowania i którym wystarczył remont. W dalszych latach wyłoniła się konieczność

Tabl. 20. Nakłady na budownictwo w PGR woj. olsztyńskiego w latach 1950 do 1960

Lata	Wydatkowano ogółem milionów złotych	Przypada na 100 ha użytków rolnych tysięcy złotych	Zmiany w stos. do r. 1960=100%	
			ogólnych wydatków	przypadających na 100 ha
1	2	3	4	5
1950	22,2	9,4	12,5	16,5
1951	36,6	12,7	20,6	22,5
1952	29,4	9,4	16,6	29,2
1953	36,6	12,2	20,6	21,6
1954	66,2	21,4	37,3	37,8
1955	94,0	29,5	53,0	52,1
1956	155,5	47,3	87,7	83,5
1957	221,1	67,0	124,7	118,3
1958	239,7	74,0	135,2	130,7
1959	183,1	57,5	103,4	101,5
1960	177,3	56,6	100,0	100,0
1961	185,8	58,8	104,8	103,8

budowy brakujących budynków w istniejących ośrodkach gospodarczych, ostatecznie zostały zagospodarowane grunty, na których budowano wszystkie budynki od fundamentów, gdyż nie było. Konieczność budowy nowych pomieszczeń wynikała nie tylko ze względu na odbudowę po zniszczeniach wojennych, ale również na skutek wypadania z produkcji budynków, które uległy normalnemu zużyciu. W wielu ośrodkach konieczność nowego budownictwa wynikała z powodu przekroczenia wielkości produkcji w stosunku do okresu, w którym dana baza była budowana.

Jak z powyższego wynika, w pierwszych latach po wojnie nakłady na budownictwo w PGR były stosunkowo niewielkie. Jeszcze do roku 1953 były one raczej dziedziną marginesową w zakresie inwestycji (tablica nr 20). Potrzeba wznowienia budownictwa wyłoniła się głównie na skutek prowadzonych prac nad likwidacją odłogów w majątkach pozbawionych zabudowań. Dla podtrzymania chociażby ekstensywnego gospodarowania na zlikwidowanych odłogach musiała być na nich stworzona jakaś baza budynkowa. Jeszcze bardziej wzrosły potrzeby na budownictwo w związku ze stałym wzrostem intensywności produkcji w PGR, a zwłaszcza ze wzrostem pogłowia.

Tabl. 21. Zaopatrzenie państwowych gospodarstw rolnych woj. olsztyńskiego w nawozy w latach 1946 do 1961

L A T A	Produkcja obornika w tys. ton	Zaopatrzenie w nawozy mineralne w tonach czystego składnika			
		Azotowe	Fosforowe	Potasowe	R a z e m
1	2	3	4	5	6
1946	.	265	1 425	645	2 335
1949/50	393	2 088	2 226	4 339	8 653
1951/52	587	2 220	2 246	3 876	8 343
1953/54	594	3 040	2 419	4 685	9 844
1955/56	779	2 798	2 591	5 370	10 760
1957/58	738	3 352	3 202	6 522	13 077
1959/60	770	4 134	3 336	7 434	14 904
1960/61	798	4 623	4 918	8 107	17 648

Na uwagę zasługuje fakt, że nakłady na nowe budownictwo są większe niż na mechanizację. W latach 1956—1960 na budownictwo wydatkowano 977 milionów zł, a na zakup maszyn i narzędzi 521 milionów zł. W przeciwieństwie do nakładów na mechanizację wydatki na budownictwo były w woj. olsztyńskim w przeliczeniu na 100 ha użytków rolnych (322 tys. zł) wyższe aniżeli przeciętne w Polsce (313 tys. zł na 100 ha). Nakłady na budownictwo zużywane były przede wszystkim na budynki mieszkalne oraz inwentarskie. W latach 1956—1960 wybudowano w PGR woj. olsztyńskiego aż 11 018 izb mieszkalnych (19,4% puli ogólnokrajowej). Główne nasilenie budowy mieszkań przypada na lata 1956 (2317 izb), 1957 (3360 izb) i 1958 (2481 izb). W budownictwie inwentarskim na 26 018 stanowisk oddanych do użytku w latach 1956—1960 aż 19 787 przypadło na bydło, a tylko 3331 na trzodę i 2900 na owce. Budownictwo obór i jałowników było największe w roku 1957 (5490 stanowisk) i w roku 1960 (4995 stanowisk). W latach 1956—1959 następowało stałe zmniejszanie budownictwa chlewni. Wzmogło się ono w roku 1960. Na ten rok przypada przeszło połowa (1726) oddanych do użytku w ciągu lat 1956—1960 stanowisk dla trzody chlewnej. W latach 1958—1960 nie wybudowano w woj. olsztyńskim ani jednej owczarni.

Jak wynika z tablicy nr 20, największe nakłady w PGR woj. olsztyńskiego przypadają na lata 1957—1958. Pewnąwyżkę w stosunku do roku 1960 wyka-

zużyciu znow nakłady na budownictwo w roku 1961. Mimo poważnego zmniejszenia liczby pracowników potrzeby na mieszkania w PGR są wciąż bardzo duże. Szczególnie duże braki w tym zakresie występują w gospodarstwach poddłogowych. Jeszcze większe potrzeby są w zakresie budownictwa inwentarskiego. Rosną one w związku z przyśpieszonym tempem rozwoju produkcji zwierzęcej, co za tym idzie i pogłowia zwierząt gospodarskich. Należy się dlatego spodziewać dalszego wzrostu budownictwa, szczególnie inwentarskiego.

Tabl. 22. Zużycie nawozów w państwowych gospodarstwach rolnych woj. olsztyńskiego w przeliczeniu na 1 ha w latach 1946 do 1961

Lata	Na 1 ha użytków rolnych przypada					Na 1 ha gruntów ornych	
	obornika q	kg czystego składnika				przypada q obornika	przypada kg razem naw. miner.
		azotowe	fosforowe	potasowe	razem		
1	2	3	4	5	6	7	8
1946/47	-	0,1	5,2	2,3	7,6	-	10,6
1949/50	17,9	7,0	9,4	18,3	34,7	22,0	48,3
1951/52	18,9	7,1	7,2	12,5	26,8	25,1	35,7
1953/54	19,2	9,9	7,8	15,2	32,9	25,5	42,2
1955/56	23,7	8,5	7,9	16,3	32,7	31,4	43,3
1957/58	22,8	10,4	9,9	20,1	40,4	32,2	57,0
1959/60	24,6	13,2	10,7	23,9	47,8	34,0	65,8
1960/61	25,2	14,6	15,5	25,6	55,8	34,1	75,3

4) Nawożenie

Obok środków trwałych nie mniejsze znaczenie mają środki obrotowe. W tej grupie od wielu lat najistotniejszą rolę odgrywają niewątpliwie nawozy mineralne. Ilość wysiewanych nawozów mineralnych w przeliczeniu na 100 ha użytków rolnych jest jednym z najważniejszych mierników poziomu intensywności rolnictwa. Dopiero w ostatnich dwóch latach obok nawozów mineralnych zaczynają nabierać wagi inne środki chemiczne stosowane w rolnictwie. W związku ze stosunkowo niską obsadą inwentarza żywego, występującą w PGR woj. olsztyńskiego, nawozy mineralne mają szczególne znaczenie.

Zmiany, jakie zachodziły w zakresie nawożenia, obrazują tablice 21 i 22. W pierwszych latach po wojnie zużycie nawozów było minimalne. Brak było obornika, bo niski był stan pogłowia. Niewielkie były dostawy nawozów mineralnych, gdyż produkowano ich u nas niewiele, a na większy import nie można było sobie pozwolić. Poważna poprawa następuje w roku 1949. Od tego okresu ogólne zużycie w przeliczeniu na 1 ha nie ulega większym zmianom do roku 1956. Od tego roku zaznacza się coroczny poważny wzrost zużycia nawozów mineralnych (tablice 21 i 22).

Wraz ze zmianą ogólnej wielkości zmienia się struktura zużycia nawozów mineralnych. W ostatnich latach jest ona coraz bardziej dostosowana do warunków przyrodniczych cechujących woj. olsztyńskie oraz do istniejącej struktury upraw. Dużo bardziej racjonalne jest ich wykorzystanie. Ułatwieniem w należyтым stosowaniu nawozów są sporządzone przez Stację Chemiczną w Olsztynie mapy zasobności nawozowej gleby. Istnieją trudności w zakresie siewników nawozowych i rozsypników do wapna. Dużym mankamentem nawożenia jest niedostateczne stosowanie wapna, które, jak wiadomo, warunkuje właściwe wykorzystanie innych składników mineralnych.

PGR woj. olsztyńskiego mają niższe zużycie nawozów mineralnych aniżeli przeciętna dla PGR w całym kraju. Wzrost dochodowości oraz mocniejsza sytuacja finansowa PGR pozwoli na dalsze zwiększanie zużycia nawozów mineralnych, co wpłynie na lepsze wykorzystanie innych nakładów na produkcję polową, w tym również i siły roboczej.

VI. PRACA I JEJ WYNIKI

1) Siła robocza

Najważniejszą częścią składową sił wytwórczych jest niewątpliwie siła robocza. Najdoskonalsze przedmioty i narzędzia produkcji nie dadzą żadnych efektów produkcyjnych bez pracy człowieka. Obok doskonalenia przedmiotów i narzędzi produkcji najważniejszym warunkiem podnoszenia poziomu produkcji w PGR jest podnoszenie kwalifikacji pracowników.

Bezpośrednio po wyzwoleniu tych ziem problemem nr 1 było zdobycie do gospodarstw państwowych jakichkolwiek pracowników. Każdy mógł otrzymać na własność gospodarstwo indywidualne i dlatego prawie wszyscy, którzy przyszli na te ziemie, z tej możliwości przede wszystkim korzystali. Nawet do pełnienia funkcji administracyjnych w gospodarstwach państwowych niełatwo było znaleźć chętnych. Brak ludzi był główną przeszkodą w zagospodarowaniu przejmowanych gospodarstw. Tym przede wszystkim tłumaczyć należy to, że w pierwszych latach przeważały obszary nie zagospodarowane nad objętymi uprawą.

Prawie we wszystkich gospodarstwach państwowych w pierwszych latach po wojnie ilościowy trzon załogi stanowili Niemcy. Rekrutowali się oni nie tylko z dawnych pracowników tych majątków, ale i dawnych właścicieli gospodarstw indywidualnych. Wielu z nich zostało wypartych ze swych gospodarstw przez osadników. Częste były też wypadki samowolnego przechodzenia Niemców ze swych gospodarstw do majątków państwowych. W majątkach, szczególnie administrowanych przez wojsko polskie czy radzieckie, czuli się oni bezpiecznie. W miarę odplywu Niemców następowało zastępowanie ich zgłaszającymi się do pracy Polakami. Najdobitniej sytuację pod tym względem obrazuje tablica 23. Jak wynika ze sprawozdań Wojewódzkiego Urzędu Ziemińskiego w połowie roku 1945 załogi gospodarstw państwowych stanowili najczęściej Niemcy (przeszło 90%). W początkach 1946 roku Polacy stanowili już 20% załóg. W roku 1946 i do połowy 1947 liczba Niemców pracujących w gospodarstwach utrzymuje się na poziomie 5—6 tys. Maleje w tym czasie ich procentowy udział z 79,1 na 36,4% na skutek dużego tempa wzrostu pracowników polskich. Szybkie tempo spadku udziału Niemców w ogólnym stanie zatrudnionych od połowy 1947 roku jest wynikiem masowego ich wyjazdu za Odrę i równoczesnego dalszego wzrostu liczby zatrudnionych Polaków.

Niezależnie od wysoce niezadowolającego stanu liczbowego (patrz tabela 24) jeszcze gorzej przedstawiała się jakość zatrudnionych pracowników. Wśród Niemców były prawie wyłącznie kobiety, i to obarczone dziećmi, oraz starcy. W dodatku byli oni najczęściej bardzo niechętnie ustosunkowani do wszystkiego co polskie. Stąd ich wydajność pracy była bardzo niska. Do wykonywania trudniejszych prac fizycznych nie można było w takich załogach znaleźć pracownika. Nie do rzadkości należały akty sabotażu. Niewiele lepiej było z kadrą kierowniczą. Na stanowiskach kierowników gospodarstw i innych funkcjach uplasowali się często dawni obszarnicy, albo osobnicy którzy na skutek różnych konfliktów z Władzą Ludową na terenie Ziem Dawnych szukali tu schronienia. Trudno, rzecz jasna było liczyć na ich gorliwość w walce o dźwiganie gospodarstw państwowych.

Tabl. 23. Zatrudnienie w gospodarstwach państwowych woj. olsztyńskiego z uwzględnieniem podziału narodowościowego w okresie 1946—1949

O k r e s	Liczba zatrudnionych			Procentowy udział Niemców w ogólnej liczbie zatrudn.
	Polaków	Niemców	Razem	
1	2	3	4	5=3:4
I kwartał 1946	1 388	5 265	6 653	79,1
II kwartał 1946	1 594	5 188	6 782	76,5
III kwartał 1946	3 207	5 603	8 810	63,6
IV kwartał 1946	3 469	6 365	9 834	64,7
Grudzień 1946	4 491	5 791	10 282	56,3
Czerwiec 1947	9 136	5 225	14 361	36,4
Grudzień 1947	11 443	1 003	12 446	8,1
Czerwiec 1948	13 994	1 221	15 215	8,0
Styczeń 1949	14 320	1 120	15 440	7,3
Kwiecień 1949	17 923	627	18 550	3,4

Momentem, który utrudniał skompletowanie i stabilizację załóg, były niewyłącznie trudne warunki pracy w gospodarstwach państwowych. Bardzo niskie były wynagrodzenia. Najczęściej opłakany był stan pomieszczeń mieszkalnych. Sieć punktów zaopatrzenia, szkół itp. była bardzo niedostateczna. Brak należytego wyposażenia gospodarstw czynił pracę niebywale trudną. Do tego dochodziło niewłaściwe traktowanie pracowników przez przełożonych. Nierzadko panowała atmosfera podobna do tej, jaka istniała w przedwojennych majątkach obszarniczych. Niestety, sama umowa zbiorowa zawierała wiele mankamentów. W dodatku narastał niechętny stosunek wielu chłopów do załóg gospodarstw państwowych. Widzieli oni w nich tych, którzy wskazują drogę do przechodzenia na socjalistyczne formy gospodarowania. Wiele było wypadków napałów rabunkowych. Niejednokrotnie przeprowadzały je bandy walczące z Władzą Ludową.

Na tak trudne warunki pracy i płacy godzili się najczęściej tylko ci, którzy nie mieli innego wyjścia. Obok ludzi wartościowych, choć czasami niezaradnych

Tabl. 24. Stan zatrudnienia w państwowych gospodarstwach rolnych woj. olsztyńskiego w sumach absolutnych oraz w przeliczeniu na 100 ha użytków rolnych w latach 1946—1961

Lata	Ilość pracowników		Ilość pracowników na 100 ha użyt. rolnych		Udział gr. wytwór. do ogółu pracown. w %
	Ogółem	Grupa wytwór.	wszystkich	grupy wytwór.	
1	2	3	4	5	6
1946	6 782	5 482	2,4	1,9	80,8
1947	13 661	11 948	6,3	5,5	87,4
1949	18 550	17 230	8,4	7,9	92,9
1951	32 295	29 012	11,4	10,2	89,8
1953	35 640	32 113	11,9	10,3	90,1
1955	39 537	33 226	12,4	10,4	84,0
1957	45 496	40 802	13,8	12,3	89,7
1959	30 580	27 147	9,6	8,5	88,8
1960	30 097	26 692	9,6	8,7	88,7
1961	28 395	25 151	8,9	7,9	88,6

życiowo, zgrupowało się w gospodarstwach państwowych wielu bardzo złych pracowników. Oni wytwarzali atmosferę nieróbstwa, marnotrawstwa, kradzieży itp. Występujący stale duży brak pracowników osłabiał wolę walki z tymi przekroczeniami i przestępstwami. Obawiano się stracić nawet tych złych pracowników. Często były wypadki współdziałania przełożonych z pracownikami w dokonywaniu nadużyć. Mała początkowo grupa ludzi uczciwych pracujących w PGR nie mogła przeciwstawić się panoszącemu się złu.

Pewną zmianę na lepsze przynosi rok 1949, tzn. powstanie PGR. Następuje ogólna poprawa warunków pracy. Więcej jest troski o warunki socjalno-bytowe pracowników. Lepsze zaopatrzenie w środki produkcji ułatwia realizację zadań produkcyjnych. Na funkcje kierownicze wychodzi coraz więcej ludzi ideowych w drodze awansu społecznego. Kadra ta sama wyrosła z robotników i bardziej rozumie potrzeby pracowników i znajduje szybciej wspólny język z całością załogi. W słusznej tej polityce nie ustrzeżono się od poważnych błędów. Awansowano nieraz ludzi, którzy do tego awansu nie doróśli. Na skutek braku należytej pomocy awansowani nie byli w stanie pokonać nowych trudności i załamywali się. Wielu wypaczyło się i odpadło. Dużo jest jednak takich, którzy stopniowo dorastali do pełnienia coraz poważniejszych funkcji i awansowali w następnych latach dalej.

Wraz z podjętymi wysiłkami awansowania ludzi wartościowych PGR rozwinęły we własnym zakresie bardzo szeroki program szkolenia. Dało to wiele

Tabl. 25. Poziom przygotowania pod względem wykształcenia kierowników państwowych gospodarstw rolnych woj. olsztyńskiego w latach 1955, 1956, 1958, 1959, 1960 i 1961

L. P.		L a t a					
		1955	1956	1958	1959	1960	1961
1	2	3	4	5	6	7	8
1.	Ogólna liczba kierowników gosp.	694	809	604	629	606	534
	w tym: z wykształc. wyższym	5	5	38	72	66	84
	z wykształc. średnim	174	213	274	304	287	301
	z wykształc. podstaw	514	591	292	253	253	149
2.	Procentowy udział kierowników gospodarstw						
	z wykształc. wyższym	0,7	0,6	6,3	11,4	10,9	15,7
	z wykształc. średnim	25,2	26,3	45,4	48,3	47,4	56,4
	z wykształc. podstaw.	74,1	73,1	48,3	40,3	41,7	27,9
3.	Współczynnik wykształcenia	1,49	1,51	2,02	2,28	2,31	2,57

* a) Przy obliczaniu wskaźnika wykształcenia przyjęto następujące współczynniki przeliczeniowe: 5 = pełne wykształcenie wyższe; 4 = niepełne wykształcenie wyższe; 3 = pełne wykształcenie średnie; 2 = niepełne wykształcenie średnie 1 = wykształcenie podstawowe.

bardzo dobrych wyników. Prowadzone szkolenie miało jednak i bardzo dużo błędów. Skoncentrowano się prawie wyłącznie na szkoleniu kadr kierowniczych od kierownika gospodarstwa wzwyż. W zakresie niższych funkcji praca szkoleniowa była minimalna. Szkolenie opierało się na krótkotrwałych kursach. Miało charakter akcyjny. Nie położono nacisku na samokształcenie oraz szkolenie zaoczne. Niedostatecznie zwracano uwagę na zdobywanie poszczególnych stopni wykształcenia, jak podstawowe, średnie i wyższe. W rezultacie wielu wartościowych pracowników nie ma podstaw formalnych do zajmowania poważniejszych funkcji. Brak ten jest pośpiesznie usuwany dopiero w ostatnich

latach, głównie poprzez uruchomienie specjalnego kursu zaocznego na poziomie technikum rolniczego w Karolewie.

Zmiany zapoczątkowane w roku 1949/50 prowadziły jednak stopniowo do poprawy sytuacji w zakresie zatrudnienia. Poprawie sprzyjały przede wszystkim przeprowadzane podwyżki płac. Mimo wszystko istniało w tym zakresie wiele braków. Najważniejszy był niewątpliwie brak stabilizacji kadr. Co lepsi szukali pracy poza PGR. Duże potrzeby miast, w których obok rozwoju przemysłu i usług rozwinęło się budownictwo, stały się najpoważniejszym konkurentem dla PGR. Szczególne trudności miały gospodarstwa nie dysponujące mieszkaniami. Stać je było najczęściej na budynki typu barakowego dla pracowników sezonowych. W wielu gospodarstwach nie starczało pracowników stałych na samą tylko obsługę inwentarza żywego. Opieranie rozwoju gospodarstwa na pracownikach sezonowych musiało pociągnąć za sobą wszystkie ujemne skutki wpływające z płynności kadr.

Dalsze zmiany na lepsze zapoczątkowuje rok 1955. Na bardzo wielką skalę rozwinęło się budownictwo mieszkaniowe. Rośnie udział pracowników stałych kosztem sezonowych. Zahamowana zostaje płynność kadr. Rosną kwalifikacje pracowników. W połączeniu z dużo lepszym wyposażeniem w środki produkcji oraz poprawą organizacji pracy bardzo szybko rośnie wydajność pracy zatrudnionych w gospodarstwach państwowych. Zachodzi dlatego możliwość ograniczenia zatrudnienia w niektórych gospodarstwach. W latach 1957 do 1959 następuje gwałtowny spadek liczby pracowników w PGR. Dalszy spadek następuje między rokiem 1960 a 1961. W tym samym czasie ma miejsce wybitna poprawa wyników produkcyjnych i finansowych PGR. Świadczy to o bardzo dużym wzroście wydajności pracy.

Tabl. 26. Stan zatrudnienia w państwowych gospodarstwach rolnych w poszczególnych powiatach woj. olsztyńskiego w przeliczeniu na 100 ha użytków rolnych w roku 1956 i 1961

L. p.	P w i a t	Ilość pracowników na 100 ha użytków rolnych			
		W s z y s t k i c h		Grupa wytwórcza	
		1956	1961	1956	1961
1	3	3	4	5	6
1	Bartoszyce	17,3	9,4	12,2	8,5
2	Biskupiec	14,2	8,8	13,6	7,4
3	Braniewo	13,2	6,2	10,2	5,5
4	Działdowo	12,3	11,8	11,2	11,0
5	Giżycko	13,6	9,8	9,5	9,0
6	Górowo	14,0	8,0	10,6	7,5
7	Hawa	16,6	12,7	9,8	8,4
8	Kętrzyn	17,3	9,7	15,0	9,0
9	Lidzbark	13,7	8,0	10,8	7,3
10	Morąg	14,4	9,7	12,6	9,0
11	Mragowo	19,0	11,5	14,3	10,6
12	Nidzica	13,7	8,1	10,9	7,4
13	Nowe Miasto	20,0	10,6	13,3	9,7
14	Olsztyn	17,8	11,0	13,3	10,1
15	Ostróda	16,4	11,5	14,5	10,5
16	Pasłęk	15,8	10,6	11,4	9,7
17	Pisz	12,3	8,7	9,5	8,0
18	Szczytno	11,9	9,1	8,3	7,2
19	Węgorzewo	16,8	9,2	12,4	8,3
	Wojew. razem	15,3	9,2	11,7	8,3

2) Kwalifikacje kadry kierowniczej

Osobnym zagadnieniem jest sprawa jakości kadr kierowniczych. Jak już wspomniano, w pierwszych latach po wojnie pracowników o wysokich kwalifikacjach było mało. Szkoleni na kursach ludzie z awansu społecznego, bez połączenia tego szkolenia z systematycznym samokształceniem, byli raczej namiastką kadr kwalifikowanych. Stosunkowo liczne uczelnie z WSR w Olsztynie włącznie tylko w małym stopniu przyczyniły się do poprawy na tym odcinku. Absolwenci unikali pracy w PGR ze względu na trudne warunki,

Tabl. 27. Wskaźnik intensywności produkcji państwowych gospodarstw rolnych woj. olsztyńskiego w latach 1949—1960 wg skorygowanych wskaźników prof. dra G. Blohna oraz prof. dra B. Kopecia

L. p.	T R E Ś C	O k r e s y					
		1949-1960	1949-1951	1952-1954	1955-1957	1958-1960	1961
1	2	3	4	5	6	7	8
	Wskaźnik intensywn. w/g skoryg. wskaźników Blohna						
1.	a) Produkcja roślinna	32,76	33,50	29,91	30,53	37,00	48,75
2.	b) Produkcja zwierzęca	7,88	3,85	6,73	8,93	10,77	13,86
3	c) Razem punktów	40,64	36,35	36,64	39,46	47,77	62,61
	Wskaźnik intensywn. w/g skoryg. wskaźników Kopecia						
4.	d) Produkcja roślinna	111,8	109,8	103,9	104,0	130,4	177,2
5.	e) Produkcja zwierzęca	49,0	23,8	41,4	54,8	67,8	87,7
6.	f) Razem punktów	160,8	133,6	145,3	158,8	198,2	264,8
	Zmiany w stosunku do przeciętnej 1949—1960						
7.	a) w/g skoryg. wsk. Blohna produkcja roślinna %	100	99,2	91,3	93,2	112,9	148,8
8.	b) w/g skoryg. wsk. Blohna produkcja zwierz %	100	48,9	85,4	113,3	136,6	175,8
9.	c) w/g skoryg. wsk. Blohna razem %	100	89,4	90,2	97,1	117,5	154,1
	Zmiany w stosunku do przeciętnej 1949—1960						
10.	d) w/g skoryg. wsk. Kopecia produkcja roślinna %	100	98,2	92,9	93,0	116,6	158,5
11.	e) w/g skoryg. wsk. Kopecia produkcja zwierz %	100	48,6	84,5	111,8	138,4	179,0
12.	f) w/g skoryg. wsk. Kopecia razem %	100	83,1	90,4	98,8	123,3	164,7

niskie płace, a często i słabe przygotowanie do zawodu. W dodatku ta nieliczna kadra fachowa pracująca w PGR uplasowała się na funkcjach nie związanych bezpośrednio z procesem produkcji. Do takiego rozstawienia kadr skłaniał wadliwy system organizacyjny. Fachowców pochłonięła administracja zespołu i wyższych szczebli administracji, a podstawową komórką produkcyjną, jaką jest gospodarstwo, kierowali z reguły ludzie do tego nieprzygotowani. Dla przykładu na terenie Centr. Zarz. Olsztyn w dniu 1 I 1956 r. na 75 osób z wyższym wykształceniem tylko 5 pełniło funkcje kierowników gospodarstw.

Sprawa kwalifikacji kierowników wysunęła się ostatnio na czołowe miejsce. Jak wykazują badania, istnieje pełna korelacja między poziomem kierownika gospodarstwa a poziomem produkcji danego gospodarstwa. Dużo mniejszy

wpływ mają pozostałe elementy. Z tych też względów kładzie się obecnie duży nacisk na poprawę jakości personelu kierowniczego. Temu celowi służy m. in. wydatna poprawa wynagrodzenia kierowników gospodarstw oraz wprowadzony szeroki wachlarz premii. Zachodzące zmiany w poziomie wykształcenia kierowników gospodarstw obrazuje tablica 25. Podany w dole tablicy wskaźnik wykształcenia obrazuje przeciętny poziom wykształcenia kierowników gospodarstw.

Różnice między poszczególnymi powiatami w obsadzie pracowników na 100 ha użytków rolnych obrazuje tablica nr 26. Z podanych liczb wynika, że między poszczególnymi powiatami istnieje bardzo duża rozpiętość. Najczęściej różnice te są powodowane nie potrzebami, a możliwościami zatrudnienia. Dla przykładu powiaty północne mają przeciętnie mniejszą obsadę, choć mają o wiele cięższe oraz bardziej wydajne gleby i powinny mieć mocniejszą obsadę. Najczęściej na przeszkodzie w zwiększeniu zatrudnienia stoi tu brak mieszkań.

Jak wynika z tej krótkiej charakterystyki podstawowego elementu produkcji rolnej, jakim jest siła robocza, w PGR woj. olsztyńskiego nastąpiły w ostatnich latach bardzo korzystne zmiany. Są one zapowiedzią dalszej poprawy w poziomie gospodarowania, a zarazem dalszej poprawy warunków pracy i poziomu życia ludzi pracujących w PGR woj. olsztyńskiego.

3) Podstawowe wskaźniki rozwoju produkcji rolnej

Jak zaznaczono na wstępie, celem artykułu było zobrazowanie danymi liczbowymi zmian zachodzących w poziomie najważniejszych elementów sił wytwórczych w PGR woj. olsztyńskiego. Pełna charakterystyka zachodzących przemian musi urosnąć do rozmiarów obszernej pracy. Ramy artykułu pozwoliły jedynie na prezentację w tablicach najważniejszych opracowań liczbowych. Opisy ograniczają się raczej do poruszenia niektórych zagadnień. Intencją autorów było przede wszystkim zgromadzenie i opracowanie materiału, a nie jego analiza. Zupełnie pominięto charakterystykę rozwoju produkcji. Będzie ona tematem osobnej pracy.

Jak wiadomo, wyniki produkcyjne w rolnictwie zależą przede wszystkim od poziomu i umiejętności zastosowania scharakteryzowanych sił wytwórczych. Inaczej mówiąc, wyniki produkcji są do pewnego stopnia syntetycznym miernikiem poziomu uczestniczących w produkcji sił wytwórczych.

Tabl. 28. Produkcja globalna w państwowych gospodarstwach rolnych woj. olsztyńskiego w latach 1949—1960 przeliczona na jednostki zbożowe na 100 ha użytków rolnych wg prof. dra G. Blohma

L. p.	T R E Ś C	O k r e s y					
		1946-1960	1949-1951	1952-1954	1955-1957	1958-1960	1961
1	2	3	4	5	6	7	8
1.	a) Produkcja roślinna jedn. zbożow.	1160,91	1139,06	1074,77	1086,25	1355,07	1531,34
2.	b) Produkcja zwierzęca jedn. zbożow.	308,60	250,70	237,91	311,04	404,30	410,27
3.	c) Razem	1469,51	1389,76	1312,68	1397,29	1759,37	1941,61
	Zmian w stosunku do przeciętnej 1949—1960						
4.	a) Produkcja roślinna w %	100	98,12	92,57	93,57	116,72	131,91
5.	b) Produkcja zwierzęca w %	100	81,24	77,09	100,79	131,01	132,95
6.	c) Razem	100	94,57	89,33	95,08	119,73	132,13

Porównywanie poziomu gospodarowania oraz wyników produkcji na przestrzeni omawianego okresu utrudniają zachodzące w tych latach bardzo duże zmiany cen. Z konieczności pominięte muszą być wskaźniki wartościowe. Zamiast miernika pieniężnego zastosowano mierniki naturalne. Podstawą do ich obliczania stały się wskaźniki opracowane przez prof. dra G. Błohma (Ekonomia i Organizacja Gospodarstw Rolniczych, Państw. Wyd. Roln. i Leśne W-wa 1961 — tytuł oryginału *Angewandte landwirtschaftliche Betriebslehre*) oraz prof. dra B. Kopecia *Metodyka projektowania organizacji gospodarstw rolnych* (PWRIŁ, W-wa 1951). Te ostatnie są nieco lepsze dla warunków polskich. Jak się jednak okazało w trakcie badań analitycznych, proponowane przez wspomnianych autorów wskaźniki intensywności nie spełniają swej roli przy porównywaniu tak zróżnicowanych systemów gospodarowania w majątkach państwowych, jakie istnieją między pierwszymi latami po wojnie a latami ostatnimi.

W efekcie żmudnych analiz, a szczególnie bardzo uciążliwego przepracowania materiału statystycznego, udało się znaleźć bardziej precyzyjny miernik intensywności. Istotą wprowadzonej przez jednego z autorów (B. Wilamowski) niniejszego opracowania korekty jest mnożenie proponowanych wskaźników G. Błohma i B. Kopecia przez wskaźnik zmian plonów lub wydajności produktów w przeliczeniu na sztukę inwentarza. Prezentowane w podanych tablicach wyniki są oparte na wskaźnikach skorygowanych.

Tabl. 29. Produkcja towarowa najważniejszych produktów w państwowych gospodarstwach rolnych woj. olsztyńskiego w latach 1949—1960 przeliczona na jednostki zbożowe na 100 ha użytków rolnych wg prof. dra G. Błohma

L. p.	T R E Ś Ć	O k r e s y					
		1949-1960	1949-1951	1952-1954	1955-1957	1958-1960	1961
1	2	3	4	5	6	7	8
1.	a) Produkcja roślinna w jednostkach zbożowych	181,72	168,28	166,89	163,17	222,62	235,34
2.	b) Produkcja zwierzęca w jednostkach zbożowych	250,22	201,22	184,23	257,09	329,60	363,53
3.	c) Razem w jednostkach zbożowych.	431,94	369,50	351,12	420,26	522,22	598,87
	Zmiany w stosunku do przeciętnej 1949—1960						
4.	a) Produkcja roślinna w %	100	92,60	91,84	89,79	122,51	129,51
5.	b) Produkcja zwierzęca w %	100	80,42	73,63	102,75	131,72	145,28
6.	c) Produkcja razem w %	100	85,54	81,29	97,30	127,85	138,65

Jak wynika z tablicy nr 27 największe obniżenie poziomu intensywności gospodarowania nastąpiło w okresie 1952—1954, to znaczy w okresie nasilonej akcji przejmowania do zagospodarowania przez PGR odłogów. W produkcji roślinnej obniżenie to przypada na dwa okresy, a mianowicie 1952—1954 i 1955—1957. Produkcję zwierzęcą cechuje systematyczny wzrost intensywności przez wszystkie okresy, począwszy od roku 1949. Zarówno jeden, jak i drugi dział wykazuje bardzo duży skok w poziomie intensywności gospodarowania w ostatnich latach, a w roku 1961 w szczególności.

Tabl. 30. Wydajność pracowników państwowych gospodarstw rolnych woj. olsztyńskiego mierzona produkcją w jednostkach zbozowych oraz jednostkach intensywności wg Blohma i Kopecia

L. p.	T R E S C	L a t a					
		1949-1960	1949-1951	1952-1954	1955-1957	1958-1960	1961
1	2	3	4	5	6	7	8
I.	Na jednego pracownika przypada:						
1.	Produkcji globalnej licz. w jedn. zbozow.						
	a) Produkcji roślinnej	90,98	88,50	85,02	79,17	114,44	163,25
	b) Produkcji zwierzęcej	24,18	19,47	18,82	22,68	34,14	43,73
	c) Razem	115,16	107,97	103,84	101,85	148,58	206,98
2.	Produkcji towarowej licz. w jedn. zboż.						
	a) Produkcji roślinnej	14,29	13,07	13,20	11,89	18,80	25,05
	b) Produkcji zwierzęcej	19,60	15,63	14,57	18,73	27,83	38,75
	c) Razem	33,89	28,70	27,77	30,62	46,63	63,80
II.	Zachodzące zmiany w stos. do okresu 1949-60 przyjętego za 100 %						
1.	Produkcja global. w jedn. zboż. na 1 pracownika						
	a) Produkcja roślinna	100,00	97,27	93,40	87,02	125,79	179,44
	b) Produkcja zwierzęca	100,00	80,52	77,83	93,80	141,19	180,95
	c) Razem	100,00	93,72	90,17	88,44	129,02	179,93
2.	Produkcja towarow. w jedn. zboż. na 1 pracownika						
	a) Produkcja roślinna	100,00	91,40	92,37	83,22	131,56	175,29
	b) Produkcja zwierzęca	100,00	79,74	74,33	95,56	141,99	197,70
	c) Razem	100,00	84,68	81,94	90,35	137,59	188,25

Tendencje rozwojowe intensywności produkcji całkowicie potwierdza tempo wzrostu produkcji globalnej (tablica 28) oraz produkcji towarowej (tablica 29). We wszystkich trzech tablicach (27, 28 i 29) uwidacznia się obniżenie produkcji roślinnej w przeliczeniu na 100 ha użytków rolnych w latach 1952—1954 i 1955—1957. Produkcja zwierzęca natomiast (patrz tablice 28 i 29) wykazuje pewien spadek tylko w okresie 1952—1954, a już w latach następnych, szczególnie w ostatnim okresie i w roku 1961 cechuje ją, podobnie jak produkcję roślinną, bardzo duża dynamika wzrostu, przy czym wyższe jest tempo wzrostu produkcji towarowej od globalnej.

Przytoczone wskaźniki intensywności oraz wielkości produkcji globalnej i towarowej wskazują, że PGR obrały słuszną drogę rozwoju struktury produkcji i sił wytwórczych. Dużo w tym zakresie zrobiono, a nie mniej pozostało do zrobienia. Zachodzące zmiany w poziomie kadr kierowniczych oraz wydajności załóg pracowniczych (patrz tablica 30) przy równoczesnym dalszym wzroście jakości i ilości środków produkcji dają rękojmię, że w następnych latach tempo rozwoju sił wytwórczych, a tym samym i produkcji nie tylko nie spadnie, ale będzie nadal szybko rosło. (J. Troszczyński, *Państwowe Gospod. Rolne na tle wyników roku gospodarczego 1960/61*, Nowe Drogi, nr 11 (150) z r. 1961).

WYKAZ ŹRÓDEŁ

które służyły za podstawę do opracowania tablic do artykułu pt.
*Organizacja zarządzania oraz rozwój sił wytwórczych
w gospodarstwach państwowych woj. olsztyńskiego
w latach 1945 do 1961:*

- ¹⁾ *Rocznik Statystyczny GUS*, z 1947—1950 oraz 1955—1961.
- ²⁾ *Rocznik Statystyczny woj. olsztyńskiego*, 1957, 1959—1961.
- ³⁾ Wydawnictwa specjalne GUS dotyczące rolnictwa, a szczególnie: *Zeszyty* nr: 2 (PGR — 1953), 6 (PGR — 1953), 12 (PGR — 1954), 19 (PGR — 1954), 29 (PGR — 1955), 44 (PGR — 1956).
- ⁴⁾ *Statystyka Polski GUS*, *Zeszyty Serii F* nr: 1, 3, 4 (bez podz. na serie) nr: 23, 25, 26, 28, 36, 42, 43, 46.
- ⁵⁾ Dane statystyczne woj. olsztyńskiego 1950 r. (wyd. na powiel.) (Wydz. Stat. WRN).
- ⁶⁾ Rozwój woj. olsztyńskiego w liczbach lata 1955—1960 (mat. pow. PWRN).
- ⁷⁾ Spisy rolne (opracowanie surowe). (Wydz. Statystyki WRN — Olsztyn).
- ⁸⁾ *Statistik des Deutschen Reichs*, Bd. 560 i inne.
- ⁹⁾ *Statistisches Handbuch für die Provinz Ostpreussen*.
- ¹⁰⁾ Sprawozdanie Zarz. Central. Państw. Nieruchom. Ziemijskich roczne i miesięczne. (Archiwum Woj. Zjed. PGR w Olsztynie).
- ¹¹⁾ Państwowe Gospodarstwa Rolne 1956—1960/61 — dane liczbowe opracowane przez Generalny Inspektorat PGR (Min. Rolnictwa).
- ¹²⁾ Sprawozdania Powiatowych i Wojew. Urzędów Ziemijskiego Olsztyn (Woj. Arch. Państw. w Olsztynie).
- ¹³⁾ Sprawozdania Zarządów Okręgów w Olsztynie i Giżycku (Archiw. Woj. Zjedn. PGR w Olsztynie oraz Min. Roln.).
- ¹⁴⁾ Analiza działalności państwowych gospodarstw rolnych podległych WZ PGR w Olsztynie za lata 1958/59, 1959/60 i 1960/61.
- ¹⁵⁾ Sprawozdawczość, różne opracowania liczbowe i informacje:
 - a) Ministerstwa Rolnictwa i dawniejszego Ministerstwa PGR,
 - b) Wojewódzkiego Zjednoczenia PGR w Olsztynie,
 - c) Wydziału Rolnictwa i Leśn. Prez. WRN w Olsztynie,
 - d) Wydziału Skupu Prezyd. WRN w Olsztynie,
 - e) Wydziału Statystyki Prezyd. WRN w Olsztynie,
 - f) Wojew. Komisji Planowania Gospodarczego w Olsztynie.
- ¹⁶⁾ Sprawozdawczość Olsztyńskiej Izby Rolniczej (Arch. Prez. WRN).
- ¹⁷⁾ Sprawozdawczość Państw. Urzędu Repatriacyjnego Oddziału w Olsztynie i placówek powiatowych (Woj. Archiw. Państw. w Olszt.).
- ¹⁸⁾ Sprawozdawczość Wydziału Osiedleńczego Olsztyńskiego Urzędu Wojew. (Woj. Archiw. Państw. w Olsztynie).
- ¹⁹⁾ Informacja o stanie rolnictwa woj. olsztyńskiego — czerwiec 1957, opracowanie pod kier. J. Błonieckiego (mat. powielony).
- ²⁰⁾ *Stan i potrzeby gospodarcze Pomorza Wschodniego*, Instytut Bałtycki, 1947.
- ²¹⁾ *Gospodarstwo wiejskie na Ziemiach Zachodnich i Północnych*, Tom I wyd. Państw. Inst. Wyd. Rolniczych.